ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

6

ئۇززال

جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

6

ئۇزھال

نەشرگە ئۇيۇشتۇرغۇچى ئورۇنلار:

ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى

ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى

جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى

16_ئەسىردە ئۆتكەن ئون ئىككى مۇقام ئۇستازى ئامانىساخاننىڭ ھەيكىلى
16 世纪木卡姆大师阿曼尼萨汗塑像

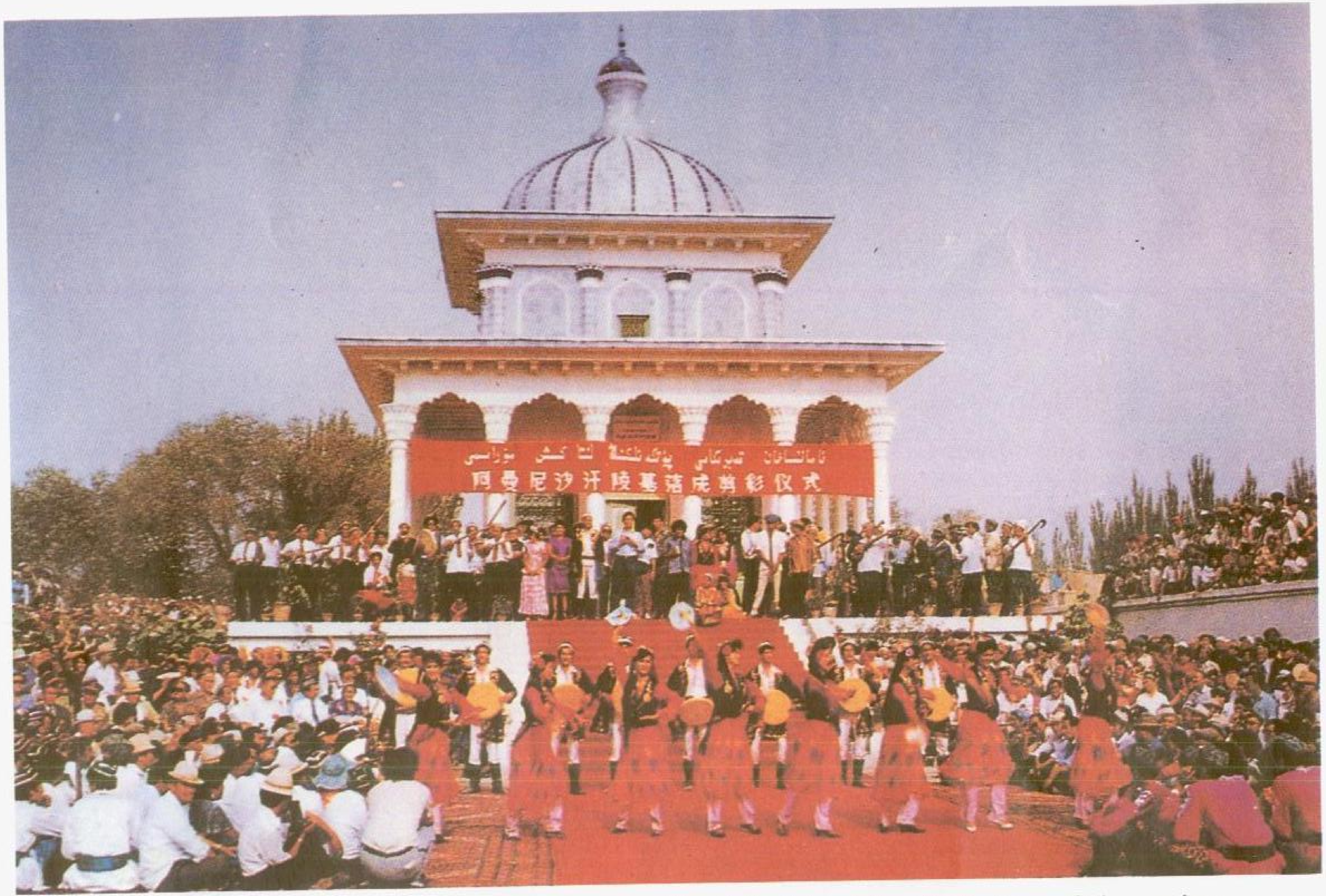

16 世纪木卡姆大师阿曼尼萨汗陵墓

16ـئەسىردە ئۆتكەن مۇقام ئۇستازى ئامانىنساخاننىڭ قەبرىگاھى

مۇقام پېشۋاسى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ 1951-يىلى مۇقام ئورۇنداۋاتقان ۋاقتى
木卡姆大师吐尔迪阿洪于 1951 年演唱木卡姆

十二木卡姆在首都舞台上

مۇقام ئانسامبىل پايتەخت سەھنىسىدە

باش مۇھەررىر : تۆمۈر داۋامەت

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر:

مەتىمىن يۈسۈپ

مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن

تەھرىر ھەيئەتلەر:

تۆمۈر داۋامەت (ش ئۇ ئا ر ئىون ئىككى مۇقام ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى)

مجىت ناسىر (كاندىدات تەتقىقاتچى)

مەتىمىن يۈسۈپ (ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، تەتقىقاتچى)

ئىمىن تۇرسۇن (تەتقىقاتچى)

مۇھەممەت ئىسمايىل (ش ئۇ ئا ر مۇقام فوندى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى)

ئابدۇرېھىم رەجەپ (پروفېسسور)

شەرىپىدىن ئۆمەر (پروفېسسور)

خەمىت تۆمۈر (پروفېسسور)

مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

ۋەن تۈڭشۇ (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

تيەن ليەنتاۋ (پروفېسسور)

قېيۇم تۇردى (1-دەرىجىلىك يازغۇچى)

ئوبۇل ئىسلام (ئالىي مۇھەررىر)

جاڭ خۇڭچاۋ (كاندىدات تەتقىقاتچى)

ئابلىز شاكىر (ئاتاقلىق مۇقامچى)

ئون ئىككى مۇقام تېكست گۇرۇپپىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى:

مۇھەممەت سەلەي ھاجى (تەتقىقاتچى)

خەمىت تۆمۈر (پروفېسسور)

ئىسرايىل يۈسۈپ (تەتقىقاتچى)

ئابدۇقېيۇم غوجا (تەتقىقاتچى)

راخمان مامۇت (ئالىي مۇھەررىر)

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنى رەتلەش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى:

مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

شەرىپىدىن ئۆمەر (پروفېسسور)

ئىمىن تۇرسۇن (تەتقىقاتچى)

مەمتىلى زۇنۇن (1-دەرىجىلىك دراماتورگ)

ئابلىز شاكىر (ئاتاقلىق مۇقامچى)

قاۋۇل ئاخۇن (ئاتاقلىق مۇقامچى)

ئەسقەر (دوتسېنت)، تۇرسۇن ھوشۇر (دوتسېنت)

ئۆمەر ئىمىن، مۇھەممەتتۇردى مىرزائەھمەد (تەھرىر)

ئون ئىككى مۇقامنى قايتا نوتىغا ئالغۇچى:

مەتروزى تۇرسۇن (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

يىغىدىن تېپىلغان 53 ئاھاڭنى نوتىغا ئالغۇچى:

ئابدۇكېرىم ئوسمان (لېكتور)

ئون ئىككى مۇقام نوتا گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى:

ۋەن تۇڭشۇ (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

نۇرمەھەممەت (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

جۇ جى (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

غىياسىدىن بارات (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

ئابلىكىم ئابدۇللا (1ـدەرىجىلىك كومپوزىتور)
سۇلايمان ئىمىن (پروفېسسور)، خەن باۋچياڭ (دوكتور)
ئابلىز شاكىر (ئاتاقلىق مۇقامچى)
قاۋۇل ئاخۇن (ئاتاقلىق مۇقامچى)

مۇقام تېكىستلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار:

ۋاڭ يىجى (ئالىي مۇھەررىر)
جاڭ خۇڭچاۋ (كاندىدات تەتقىقاتچى)
ئىمىن ئەخمىدى
ئەكبەر غۇلام (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
جاۋ گودۇڭ (پروفېسسور)
ياڭ جىنشياڭ (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
قۇربان بارات (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)، مەمتىلى دانى

مۇقام تېكىستلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى بېكىتكۈچىلەر:

ۋاڭ يىجى (ئالىي مۇھەررىر)
جاڭ خۇڭچاۋ (كاندىدات تەتقىقاتچى)
ئەكبەر غۇلام (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
قۇربان بارات (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

كىرىش سۆز، تەرجىمىھال، ئىزاھاتلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:

ئەكبەر غۇلام (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

كىرىش سۆزنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچىلار: مىڭ چىڭشى (ئالىي مۇھەررىر)، شۇ يۇيۇ (تەتقىقاتچى)، لۇ شۇدۇڭ

لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلىگۈچىلەر:

مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

مەتربھەم سايىت (دوتسېنت)

ئۇيغۇرچە تېكستلەرنىڭ يەشمىسى، لۇغىتى، ئىزاھاتى ۋە كلاسسىك شائىرلارنىڭ تەرجىمىھالىنى ئىشلىگۈچى:

مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

ئون ئىككى مۇقام نوتىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەر:

تيەن لىيەنتاۋ (پروفېسسور)

جۇ جى (1-دەرىجىلىك كومپوزىتور)

يىغىدىن تېپىلغان 53 ئاھاڭنى تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەر:

تيەن لىيەنتاۋ (پروفېسسور)، سۇلايمان ئىمىن (پروفېسسور)

ئون ئىككى مۇقام ئاھاڭ كۆرسەتكۈچ جەدۋىلى ۋە نوتا ئىزاھاتلىرىنى ئىشلىگۈچىلەر:

ئابلىز شاكىر (ئاتاقلىق مۇقامچى)

ئابدۇكېرىم ئوسمان (لېكتور)

مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى ۋە نەققاشلارنى ئىشلىگۈچى:

تۇردى قادىر نازىرى

خەتتات: نىياز كېرەم، تۇردى قادىر نازىرى

قىستۇرما رەسىمنى ئىشلىگۈچى: غازى ئەمەت (پروفېسسور)
فوتوگراف: ئەركىن قادىر

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان قىممەتلىك مىراسلىرىمىزدىن «ئابى چەشمە»، «مۇستەھزاد» ۋە «ئىشرەت ئەڭگىز»لەرنى ساقلاپ، بىزنى شۇ مىراسلىرىمىز بىلەن تەمىن ئەتكۈچىلەر: روزى ئاخۇن قالونچى، خالىق ھاجى، سەپەر.

ئاساسلىق تەھرىر ۋە نەشرىيات خادىملىرى

باش تەھرىر: شۈي ۋېيچېڭ
مۇئاۋىن باش تەھرىر: ۋاڭ دىيۇ
مۇدىر تەھرىر: ياڭ گۇاڭخۇي، ئابدۇشۈكۈر ئابلىز
مەسئۇل تەھرىر: جىن بۇ، ئابدۇشۈكۈر ئابلىز
مۇزىكا تەھرىرى: ساۋ لەي
تەكلىپ قىلىنغان تەھرىرلەر: مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن
شەرىپىدىن ئۆمەر
ئابدۇقېيۇم خوجا
ئۇيغۇرچە تېكىستلەر بىلەن لاتىنچە ترانسكرىپسىيىلىك تېكىستلەر-گە تەكلىپ قىلىنغان مەسئۇل كوررېكتور:
مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن
خەنزۇ يېزىقىغا تەكلىپ قىلىنغان تەھرىر:
ئەكبەر غۇلام
مەسئۇل كوررېكتورلار: جىن بۇ، ئەكبەر غۇلام
شياۋ يىڭ
تەكلىپ قىلىنغان تېخنىك رېداكتور: ئابلىز قاسىم
مەتبەئە مەسئۇلى: تۇڭ شىڭكەن، چيەن داچۈەن

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى — پارلاق جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر، ئەمگەكچان ـ ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكا تىلى بىلەن بايان قىلىدىغان بەدىئىي قامۇستۇر. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە گۈزەل مەنىۋىيىتى، ئىستەك ـ خاھىشلىرى، تارىخىي رىئاللىق ۋە تۇرمۇش مۇھىتىدىن كېلىپ چىققان مۇھەببەت ـ نەپرەتلىرى ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ مۇزىكا، بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە ئۇسۇل قاتارلىق خىلمۇخىل شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مۇزىكىلىق ئىپادە جەھەتتە لىرىكا بىلەن ئېپىكا، نەغمە بىلەن نەزمە گارمونىك ھالدا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان. مۇنداق مۇزىكا ئەسىرى دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت تارىخىدا كەم ئۇچرايدىغان ئالاھىدە ئەسەر بولغاچقا، ”شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى مۆجىزە“ دەپ تەرىپلەنمەكتە.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئارقا كۆرۈنۈشمۇ كەڭ ۋە چوڭقۇر. مۇقاملار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي دەۋرلىرى بىلەن ھەمقەدەمدۇر. مۇقاملار كۆپلىگەن ماكان ۋە بىرقانچە زاماندا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نۇرغۇنلىغان بەستىكارلىرى، ناخشىچىلىرى ۋە چالغۇچىلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان خەلق مۇزىكىسىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كىرگەن قەۋم-قەبىلىلەر كۆپ ۋە كەڭ دائىرىلىك بولغاچقا، مەدەنىيىتىمۇ، جۈملىدىن مۇزىكا سەنئىتىمۇ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ مەنبەلىك. چۈنكى ئۇيغۇر مەدەنىيتى قەدىمكى خەلقئارا قۇرۇقلۇق قاتناش لىنىيىسى—يىپەك يولى" دەپ ئاتالغان لىنىيىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىنى چۆرىدىگەن زېمىندا مەيدانغا كەلگەن. بۇ قەدىمكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىمۇ ئەنە شۇ زېمىندا شەكىللەنگەن. دەرۋەقە، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى بازىسىدا، باشقا خەلقلەردىن ئۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجابىي تەسىر ۋە پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ مىللىي مۇزىكا بايلىقىنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلىردىن بېيىتقان.

ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن باشلىنىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا خەلق ئىجىدە ئىجاد قىلىنىپ، كەڭ تارقالغان يىر-كۈيلەر ۋە چالغۇلار فېئوداللىق جەمئىيەت دەۋرىدە تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، بارا-بارا سىستېمىلاشقان. بۇ—ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ زامان ئامىللىرى. تەڭرىتاغ بويلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئېتنىك تەركىبلەردىن بولغان قەدىمكى ئاھالە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چاغلاردىلا دېھقانچىلىق ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان. جۈملىدىن يەرلىك ۋە مىللىي پۇراقلا ئىگە بولغان ئاجايىب باي ۋە رەڭدار مۇزىكا مەدەنىيىتىنى ياراتقان. بۇ كەڭ زېمىندا ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن ھەرخىل مۇزىكا ژانىرلىرى ئۆزلىرى يارالغان زېمىنلەر-

ىنىڭ ناملىرى بىلەن كۇچا مۇزىكىسى، قوچۇ-قۇمۇل مۇزىكىسى، قەشقەر-خوتەن مۇزىكىسى دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ماكان ئاملىلىرى.

ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ مۇنىزىم قىسمى بولغان مۇقاملارنىڭ شەكىللىنىشىمۇ ئەنە شۇ زامان-ماكان ئامىللىرىغا باغلىق. مۇقاملار-نىڭ ئاساسىي تەشكىل قىلغان "چوڭ نەغمە"قەدىمكى چاغلاردا "بۇيۇك كۈي" (خەنزۇچە "داچۈي") دەپ ئاتالغانىدى. مىلادى IV ئەسىردە، "بۈيۈك كۈيلەر"دىن ئوسۇرا بۇرلەكلىككە ئاۋۋال "قۇمۇل بۇيۇك كۈيى"، ئۇنىڭدىن كېيىن كۇچا، قوچۇ، قەشقەر، خوتەن كۈيلىرى تارقالغانىدى. «وبى نامە» ، «لۈي گۇاڭ ھەققىدە» ، «سىمالى سۇلالىلەر تارىخى»نىڭ «غەربىي دىيار» بۆلۈمى ۋە «سۈي نامە»نىڭ «مۇزىكا تەركىبى»دا قەيت قىلىنغان ناكىنىلا-رغا ئاساسلانغاندا، مۇقاملارنىڭ دەسلەپكى سۈي-سۇيۇقلىرى— "بۇيۇك كۈيلەر"مىلادى VI ئەسىردىن خېلى ئىلگىرى مۇنتىزىم كۈيلەر سىستېمىسى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغانلىقى پەخمىن قىلى-نىدۇ. VI ئەسىردىن X ئەسىرگىچە ئارىلىقتا بولسا، ھەر جاي ھەر ماكاندا خەلق ئىچىدە تارقالغان مۇقام كۈيلىرى بىجىمۇ راۋاج-لىنىپ، بىر-بىرىگە سىڭىشكە باشلىغان. X II ئەسىردىن كېيىن "بۇيۇك كۈي"دىگەن نام ئارا-بارا "مۇقام"دىگەن ئەرەبچە نام بىلەن ئالماشقان. مۇقام ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىدىن قەتئىينەزەر، مۇئەييەن سىستېمىغا سېلىنغان بىر يۈرۈش—ىىجىل مۇزىكىلار مۇجەسسەمىنى بىلدۈرىدىغان خاس نام بولۇپ قالدى. 14 -ئەسىردە "چىغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي

ىلىغا ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەر كۆپلەپ قوبۇل قىلىنىشى مۇناسى-
ۋىتى بىلەن، ئەدەبىيات-سەنئەت ئاتالغۇلىرىنىڭ بىر قىسمى، جۈم-
لىدىن مۇزىكا ۋە مۇقام ناملىرىمۇ ئەرەبچە-پارسچە ئاتىلىدىغان
بولۇپ كەتتى.

ئون ئىككى مۇقام يەركەنگە كىرگەن بەرى ئاساسى كۈيلەر
V ئەسىردىلا كۈچالىق مۇزىكاشۇناس سۇجىۋا تەرىپىدىن گرافىك-
لىق (نوخرى يېزىقىدا ئىشلەنگەن بەلگىلەر بىلەن)
خاتىرىلەنگەنلىكى مەلۇم. IX ئەسىردە بولسا، فارابى تۈركىي خەلق-
لەر مۇزىكىسىغا ئەرەب مۇزىكا نەزەرىيىسىنىڭ بەزى مۇۋاپىق چۈ-
شەنچىلىرىنى تەتبىق قىلىپ، ئەرەبچە ئاتالغۇلار بىلەن گرافىكلىق
خاتىرىلەشنىڭ قائىدىلىرىنى ئىشلەپ چىققان. مۇقاملار كۆپىنچە،
ئەل نەغمىچىلەر تەرىپىدىن ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈش ئارقىلىق
تارقالغانلىقى ئۈچۈن، گرافىكلىق خاتىرىلەش ئۇسۇلى ئىزچىل
داۋام قىلالمىغان. لېكىن ئەل نەغمىچىلەر تەجرىبىلەر ئاساسىدا
يارانقان ”جىكىت“ ئۇسۇلى بىلەن شاگىرتلارغا ئۆگىتىپ كەلگەن.
”بۈيۈك كۈيلەر“نىڭ بەزى ئاھاڭلىرى ئۇيۇرا نۇرلەكلىكە، جەنۇ
يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن گرافىكا بىلەن خاتىرىلەنگەنلىكى ئۈ-
چۈن، ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ كلاسسىك شەكلى XV
ئەسىردە خېلىلا مۇكەممەللەشكەن. XVI ئەسىردە سۇلتان ئابدۇ-
رەشىدخان، ئامانىساخان ۋە ئەينى دەۋردىكى مۇقامشۇناسلاردىن
قىدىرخان قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئەمەلىي ئىشلەپ،
جاي-جايلاردىن كۆپلىگەن ئەل نەغمىچىلەر، مۇقامشۇناسلار جەلپ

قىلىنىپ، مۇقاملارنىڭ ھەرخىل نۇسخىلىرى كەڭ كۆلەمدە توپلان-
غان؛ ”بەش تونكا، يەتتە ئاھاڭ“ ۋە ”ئون ئىككى پەللە“ قائىدى-
سى بويىچە، ئىنچىكە تەھقىقلىنىپ، سىستېمىلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ
بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ھازىرقى ئۆرنىكى شەكىللەن-
گەن. بۇ ئۆرنەك بويىچە ئون ئىككى مۇقام راك، چەببايات، سىگاھ،
چەھارگاھ، پەنجىگاھ، ئۆزھال، ئەجەم، ئۇششاق، بايات، نەۋا، مۇ-
شاۋەرەك، ئىراقلاردىن ئىبارەت. دەرۋەقە، زامانىنىڭ ئۆتىشى بىلەن،
مۇقاملارنىڭ ناملىرى ۋە رەت-تەرتىپى جەھەتلىرىدە بەزى ئۆزگى-
رىشلەر يۈزبەرگەنلىكى مەلۇم. شۇنىڭدەك ئون ئىككى مۇقامنىڭ
ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بولغان بەرلىك ۋارىئانتلىرىمۇ مەۋجۇت، بولا-
ردىن مەشھۇرراقلىرى قومۇل مۇقاملىرى بىلەن دولان مۇقاملىرىدۇر.

ھەر بىر مۇقامدا ”كىرىشمە“بولىدۇ-دە، بۇ مەزكۇر مۇقامنىڭ
”ئانا تونى“نى بەلگىلەيدۇ: ”كىرىشمە“ (”مۇقەددىمە“دەپ ئاتالغان
مۇقام بېشى) پۈتۈن بىر مۇقامدىكى خىلمۇ-خىل كۈيلەرنىڭ غولى.
ئاندىن، مۇقام چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ دېيىلگەن ئۈچ
سوتۇقتا (چوڭ قىسمغا) بۆلۈنىدۇ. چوڭ نەغمە يەنە تەئەززە،
نۇسخە، جۇلا، سەنەم، سەلىقە، پىشرەۋ قاتارلىق كۈيلەردىن تەركىب
تاپقان. (بۇ كۈيلەردىن بەزىلىرى بىرقانچىدىن شاخلىنىدۇ)؛ بۇ
كۈيلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا مەرغۇللىرى ۋە چۇشۇرگىلىرى بولىدۇ؛
مەرغۇللار ئۆزلىرى تۇسلىنىپ چىققان كۈي (ئانا ئاھاڭ) دىن
ئۇزۇپ ئىلىنسا، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل كۈي بولالايدۇ. ”كىرىش-
مە“دىكى تۇپ ملودىيە مۇقامنىڭ ئۈچىنچى سوتۇقىدا بەلگىلىك
مۇزىكا قانۇنىيىتى بويىچە خىلمۇ-خىل ئۆزگىرىش ياسايدۇ. يەنە،

مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە قىسمى ئاخىرىدا ”تەئكىد“ بولىدۇ. تەئكىد —بىرىنچى سوتۇقتىن ئىككىنچى سوتۇققا—داستان قىسمىغا ئۆتۈشنىڭ كۈۋرۈكى. چوڭ نەغمىنىڭ كۇيلىرى كۆپىنچە لىرىكىلىق كۇيلەردۇر. چوڭ نەغمىدىكى تۈپ مېلودىيە داستان قىسمىدىمۇ ئۆزگىرىپ بېرىپ بىرىككەن ھالدا داۋاملىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇقامنىڭ داستان قىسمىدىكى مېلودىيىلىك قۇرۇلما چوڭ نەغمىدىكى تۈپ مېلودىيىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتىدۇر. داستان قىسمىدىكى كۇيلەر قەھرىمانلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئىشق-مۇھەببەت، ئەخلاق-پەزىلەت، مەرىپەت ئىپادىلىنىدىغان قىسسە ياكى ۋەقەلىك شېئىرلارغا ئۇيغۇن بولۇپ، ئادەتتە ئۈچتىن-بەشكىچە داستان ئېيتىلىدۇ. ئايرىم ئاھاڭلىرى كلاسسىكلارنىڭ غەزەللىرىگىمۇ باغلانغان. ھەربىر ئاھاڭ ئارىلىقىدا مەرغۇللار بولىدۇ. مۇقامنىڭ ئىككىنچى قىسمىنى ئېپىكلىق قىسىم دېيىشمۇ بولىدۇ. ئاندىن، شوخ، قىزغىن، ئەركىن، ئىنچىكە ناخشا-ئۇسۇل كۇيلىرىدىن تەركىب تاپقان ئۈچىنچى سوتۇق—مەشرەپ قىسمى باشلىنىدۇ. مۇقامنىڭ بۇ قىسمى خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىسىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان مەشرەپ-بەزمىلەردە، مۇقاملارنىڭ مەلۇم كۇيلەر سىكلى ”سەنەم“ نامى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئىجرا قىلىناتتى، بۇنداق ”سەنەم“لەر يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن تۈسلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ”قەشقەر سەنىمى“، ”كۇچا سەنىمى“، ”كورلا سەنىمى“، ”ئىلى سەنىمى“، ”قومۇل سەنىمى“دېگەن خاسناملار بىلەن ئاتالغاندى.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى مىللىي ۋە ئۆزگە خاس مېلودى-

بىسى، مۇئەييەن سىستېمىلاشقان مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى، كۈيلىرىد-
نىڭ موللىقى ۋە مەزمۇندارلىقى، ئۇرغۇ-تېمپلىرىنىڭ مۇرەككەپلى-
كى، رىتىملىرىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى، مۇزىكىلىق ئوبرازلىرىنىڭ
خىلمۇخىللىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ
كلاسسىك مۇزىكىلىرىدىن ياكى "مۇقام"لىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ
تۇرىدۇ. ئون ئىككى مۇقام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى
جەريانىدا شەكىللەنگەن پەلسەپىسى، پسىخولوگىيىسى، زېمىنگە
ئۇيغۇن ياشاش ئۇسۇلى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئەخلاقىي چۈشەنچە-
لىرى قاتارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى ھالەتلىرى بىلەن چەمبەرچەس
باغلانغان. شۇڭا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى مېلودىيە، تۈس،
پۇراق، ئۇرغۇ، رىتىم جەھەتلىرىدىن مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە.
مۇقامدا مېلودىيە شۇنداق قاتمۇ-قاتكى، بىرخىل كۈي ۋە بىرخىل
ۋەزن ئىچىدە ئانا تون ياكى تۈپ مېلودىيە غول قىلىنغان ھالدا
ھەرخىل تارماق مېلودىيىلەر كېلىپ چىقىدۇ. مېلودىيىدە، يەنە
كېلىپ، زەنجىردەك سىجىل تېمىلار ناھايىتى كۆپ، بۇ تېمىلار
مۇئەييەن لىنىيىنى بويلاپ، گىرەلەشكەن ھالدا راۋاجلىنىپ، ھەر-
خىل مۇزىكىلىق ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر
مۇقاملىرى تىڭشىغۇچىلاردا ھاياجانلىق ياكى جەڭگىۋارلىق، خوشال-
لىق ۋە ئۈمىدۋارلىق، جۇشقۇنلۇق ۋە كۆتۈرەڭگۈلۈك، مۇڭلۇق ۋە
خىيالچانلىق، مۇھەببەت ياكى نەپرەت تۇيغۇلىرىنى دەرھال پەيدا
قىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇزىكىلىق
ئىپادىسىدۇر، مۇقاملار ئاجايىپ چوڭقۇر مەنىلىك، باي مەزمۇنلۇق،

رەگمۇرەك تۇسلۇك، بەدئىي پاساھەتلىك، يەگگىل ھەم ئىپتىشقا ئەپلىك كلاسسىك شېئىرلار (ئاساسەن غەزەللەر)، بېيىت-قوشاقلار بىلەن جانلىنىدۇ. ھەر بىر مۇقامنىڭ ئىككىنچى قىسمى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان ئېپىكلىق داستانلار بىلەن تېخىمۇ يارقىن تۇسكە كىرىپ، تىڭشىغۇچىلارغا سيۇژىتلىق پەلسەپۋى ۋە دىداكتىكىلىق تېكىستلەر ئارقىلىق يەنىمۇ تەسىرچان ئېستېتىك ھوزۇر بېغىشلايدۇ. مەشرەپ قىسمىدىكى كۈيلەر كۆپىنچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەڭ ئومۇملاشقان بېيىت-قوشاقلار ۋە بۇلارغا ماس كېلىدىغان كلاسسىك شېئىرلار بىلەن ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ-دە، تىڭشىغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا ناخشا-ئۇسۇللار قاينىمىغا شۇڭغۇيدۇ.

ئون ئىككى مۇقام XVI ئەسىردە رەتلەنگەن چېغىدا، مۇقام كۈيلىرى شۇ زامانغىچە ئۆتكەن كلاسسىكلارنىڭ شېئىرلىرىغا ياكى خەلق داستانلىرىغا باغلانغان بولۇشى تەبىئى. لېكىن، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مۇقامچىلارنىڭ خاھىشى، سورۇننىڭ ئېھتىياجى ۋە بەزى تىڭشىغۇچىلارنىڭ چەك قويۇشى بىلەن، تېكىستلەر ئۆزگىرىپ بارغان.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تېكىستلەر يەنى مۇقام پېشۋاسى— ئون ئىككى مۇقامنى ئۆز بوۋىسىدىن ئۆگەنگەن ئەنئەنە بويىچە زامانىمىزغا يەتكۈزگەن مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى تۇردى ئاخۇن باغلىغان تېكىستلەر زامان ۋە سورۇنلارنىڭ تاللىشىدىن ئۆتكەن ئاساسىي مەنبەدۇر. بۇ تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنى مۇزىكا مەزمۇنىغا، تېكىستلەرنىڭ قۇرۇلمىسى مۇزىكا قۇرۇلمىسىغا، شېئىرىي ۋەزنلىرى كۈيلەر ۋەزنلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى زامان-زامانلاردىن بۇيان ھەرخىل سىياسىي-ئىجتىمائىي، مەنىۋى داۋالغۇشلاردىن، داۋان-توسۇقلار-دىن ئۆتۈپ، ئەل نەغمىچىلەرنىڭ ئۆز جېنىدىن ئارتۇق ساقلىشى ۋە ئاسرىشى بىلەن زامانىمىزغا ئۇلاشتۇرۇلدى. ئون ئىككى مۇقام-نىڭ زامانىمىزغا ئۇلىنىشىدا، مۇقام پېشىۋاسى تۇردى ئاخۇننىڭ تۆھپىسى ناھايىتى زور. ھېچقانداق نوتىغا قارىماي، ھەربىر مۇقامنى ئۆزىنىڭ تۈپ ملودىيىسى غول قىلىنغان كۈيلەر سىستېمىسىنى تەرتىپى بويىچە ئىزچىل سۇرەتتە ئازماي-تەزمەي، سوتكىلاپ ئېيت-تىپ بېرەلىگەن تۇردى ئاخۇن ئاكا ھەقىقەتەن "مۇزىكا قامۇسى" دېگەن ھۆرمەتلىك نامغا لايىق مۇقامشۇناسدۇر؛ جۈملىدىن ئۇنىڭ كەسپداشلىرى قاسىم ئاخۇن، روزى ئاكا قالۇنچى، روزى تەمبۇر قاتارلىق مۇقامچىلارمۇ خەلقىمىزنىڭ سەنئەت پېشىۋالىرىدۇر.

خەلق ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ كەلگەن مەشرەپ ۋە سەنئەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇقاملارنىڭ چوڭ نەغمە قىسىملىرى ناھايىتى تار دائىرىدە، ئونلىغان ئەل-نەغمىچىلەرنىڭ ئەس-يادىدىلا ساقلى-نىپ قالغاچقا، ئۇزۇلۇپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئازاد-لىق ئون ئىككى مۇقامغىمۇ نىجاتلىق ئېلىپ كەلدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى 1950-يىللاردىن باش-لاپ 1996-يىلغىچە ئىزچىل غەمخورلۇق قىلىپ ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇش بىلەن ھەر قايسى باسقۇچلاردا ئوخشاشلا كونكرېت كور-سەتمىلەر بېرىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئون ئىككى مۇقامنى سىمغا بېزىۋېلىش ۋە نوتىغا ئېلىش ئىشى 1951-يىلدىلا باشلان-

غان. تۇردى ئاخۇن، رۇزى تەمبۇر ۋە ئۇنىڭ كەسپداشلىرىدىن ىرقانچە ئەلنەغمچى مۇقامچىلار 1951-يىل 7-ئاي، 1954-يىل 8-ئايلاردا ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىنىپ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سىمغا يېزىۋېلىندى. بۇ ئىشتا، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىباھا بايلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن مۇزىكا مۇتەخەسسىسى ۋەن تۇڭشۇ ئەپەندى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، ئون ئىككى مۇقامنى تۇنجى قېتىم بەش سىزىقلىق خەلقئارا بەلگىلەر بىلەن نوتىلاشتۇردى. تېكىستلىرىنى يېزىۋېلىشتا ئاتاغلىق شائىرلىرىمىز ئەمگەك سىڭدۈردى. شۇنىڭ بىلەن، ئون ئىككى مۇقام ئۈزۈلۈپ قېلىش گىردابىدىن دەستلەپكى قەدەمدە قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش، رەتلەش خىزمىتى داۋاملىق ئىشلەندى. يەنى مەدەنىيەت-سەنئەت ئورۇنلىرىدىن مەلۇم مۇتەخەسسىسلەر ئاجرىتىلىپ، ئۇلار سىمغا يېزىۋېلىنغان نۇسخىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئەمەلدە ئىجرا قىلىش ۋە رادىئو ئارقىلىق تارقىتىش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ساھەدە زىكرى ئەلفەتتاھ قاتارلىق بەستىكارلىرىمىز ئۆز قابىلىيىتىنى نامايەن قىلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىيىسى زور ماھارەت بىلەن كۈچ چىقاردى. دەرۋەقە 30-يىللاردىن باشلاپ، يېڭىچە تىياتىرچىلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئارقىسىدا، مۇقام مۇزىكىسى خەلق ئىچىدىكى سورۇندىن تىياتىر سەھنىسىگە چىقتى. 30-يىللاردىن 60-يىللارغىچە، سەھنىلەشتۈرۈلگەن ناخشا-غەزەللەرنىڭ تولىسى مۇقام كۈيلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. 60-يىللاردىن كېيىن سىياسىي-ئىجتىمائىي تېمىلاردا يېزىلغان بەزى سەھنە ئەسەرلىرىگە

بىرەر مۇقامنىڭ موھىم كۈيلىرى ئاساس قىلىنغان ھالدا باشقا مۇقاملاردىنمۇ ئايرىم كۈيلەر تەتبىق قىلىنىپ قوللىنىلدى. سىياسىي تېمىلاردىكى سەھنە ئەسەرلەر ۋە ناخشىلاردىمۇ مۇقام ئۆزىنىڭ جەزىبىدار ۋە تەسىرچان رولىنى جارى قىلدى ھەم ھاياتىي قۇدرىتىنى كۆرسەتتى. پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئون ئىككى مۇقامنى قېزىش، رەتلەش، تولۇقلاش ۋە تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەر ئىشلەندى. بولۇپمۇ ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ھەمدە ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تەڭ ئېلىپ بېرىش فاڭجېن-سىياسەتلىرى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئون ئىككى مۇقامنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى تېخىمۇ جانلاندى. 1987-يىلى ش ئۇ ئا ر مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى قورۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ش ئۇ ئا ر مۇقام ئانسامبلى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايون بويىچە، مەملىكەت بويىچە ۋە خەلقئارالىق مۇقام ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى كەينى-كەينىدىن ئۆتكۈزۈلدى. ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى بىلەن ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى بىرلىكتە ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىستلىرى ئۈستىدە كۆپلىگەن ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇقامشۇناسلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. ئون ئىككى مۇقام پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىن چىقىپ، دۇنياغا يۈزلىنىپ، خەلقئارا سەھنىلەردە جەلىبكار سادا ياڭراتتى ۋە تىڭشىغۇچىلارنى ھەيران قالدۇردى.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى كۈيلەر ۋە تېكىستلەردىن ئىبارەت

ئىككى ساھەگە بۆلۈنىدۇ. تۇردى ئاخۇن ئاكا باشلىق مۇقامچىلار بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن كۈيلەر ۋە تېكىستلەر ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش ۋە تولۇقلاش خىزمىتىدە موھىم ئاساس بولدى. بۇ ئاساس بويىچە، ئون ئىككى مۇقامنىڭ كۈي-نەغمىلىرى ۋە تېكىستلىرى بىرقانچە قېتىم رەتلەندى، نەشىر قىلىندى ۋە بارغانسىرى مۇكەممەل-لىشىشكە باشلىدى. ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيە-تىدىكى بىر قىسىم مۇتەخەسسىلەرنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى بىلەن مۇقام كۈيلىرى ۋە تېكىستلىرى ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى ئاساسىدا تولۇقلاندى. شۇ ئارقىلىق مۇقام تەتقىقاتىدا يەنە بىر ئەھمىيەتلىك چوڭ قەدەم تاشلاندى. XVIII ئەسىردە ئۆتكەن خوتەن-لىك مۇقامشۇناس، ئالىم ئىسمەتۇللا ئىبنى نېمەتۇللا مۇئجىزى ئۆزىنىڭ «تارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «ئامانىساخان ئۆزىنىڭ گۈزەل لىرىكىلىرىدىن〈دىۋان نەفسى〉 ناملىق بىر دىۋان تۈزگەن، 〈شۇرۇھۇل قۇلۇپ〉، 〈ئەخلاقۇل جەمىل〉 ناملىق ئەسەر-لەرنى يازغان، 〈ئىشرەت ئەڭگىز〉 ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلغان» دېگەن.

ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىدى-كى ئالىم-مۇتەخەسسىلەرنىڭ ئەستايىدىل ئىزدىنىشى، جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشى بىلەن بۇ قېتىم ئامانىساخاننىڭ ئىجادىيىتى بولغان «ئىشرەت ئەڭگىز» (شاتلىق قوزغىغۇچى) ناملىق مۇقام تېپىلدى. بۇ مۇقام 92 مىسرالىق كلاسسىك شېئىر ۋە 20 مىسرالىق

خەلق قوشاقلىرى بىلەن باغلانغان 11 ئاھاڭنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى ھەر بىر مۇقامنىڭ خاتىمىسى بولغان «ئابى چەشمە»لەر ۋە ئون ئىككى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى مۇزىكا بۆلەكلىرىدىن بولغان «مۇستەھزاد»لار تېپىلدى. بۇلار 242 مىسرالىق كلاسسىك شېئىرلار بىلەن باغلانغان 39 ئاھاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يەنە «راك»، «چەببايات» مۇقاملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسىملىرىدىن بولغان 13 ئاھاڭ تېپىلدى، بۇ ئاھاڭلار ئارقىلىق يۇقىرىقى مۇقاملار تولۇقلاندى.

يېڭىدىن تېپىلغان «ئىشرەت ئەڭگىز» مۇقامى ۋە ئون ئىككى مۇقامنىڭ «ئابى چەشمە»، «مۇستەھزاد» قاتارلىق مۇزىكا بۆلەكلىرى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ 13-كىتابى سۈپىتىدە بۇ قېتىم نەشر قىلىنغان «ئابى چەشمىلەر ۋە ئىشرەت ئەڭگىز»ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلدى.

يۇقىرىقى مۇقام ۋە ئاھاڭلارنىڭ تېپىلىشى مەدەنىي ھاياتىمىزدىكى خوشاللىنارلىق زور ۋەقە. چۈنكى بۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ تارىختىكى ئۈچىنچى قېتىملىق رەتلىنىشى ۋە تولۇقلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تولۇقلاپ نەشر قىلىنغان بۇ نۇسخا نوتا، ئۇيغۇرچە ترانسكرىپسىيىلىك تېكست، يەشمە، لۇغەت، ئىزاھات، تېكستلەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامغا تېكستلىرى كىرگەن كلاسسىك شائىرلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى، نوتا بەلگىلىرى توغرىسىدا ئىزاھات، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاھاڭ

كۆرسەتكۈچلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ تېكىستلىرى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى(1964-، 1983-يىللىرى) تۆردى ئاخۇن ئېيتقان تېكىستلەر بويىچە رەتلىنىپ نەشر قىلىنغانىدى. لېكىن ئۆتمۈشتە خىلمۇخىل ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە ئوقۇش-ئورۇنداش جەھەتتىكى سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن بەزى تېكىستلەر قىسقارتىۋېتىلگەن ياكى ئۆزگەرتىۋېتىلگەن، بەزىلىرى تەكرارلىنىپ كەتكەن ياكى ئىككى-ئۈچ شائىرنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بېيىتلاردىن قۇراشتۇرۇلغانىدى. 1993-يىلى، تېكىستلەرنى ئىككىنچى قېتىم رەتلەشتە، بۇ كەمچىلىكلەر مەلۇم دەرىجىدە تۈزىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش جەريانىدا، بەزى سەۋەنلىكلەر بايقالدى. 1995-يىلى ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى بىلەن ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى 47 نەپەر ئالىم-مۇتەخەسسىسلەردىن تەركىب تاپقان 4 گۇرۇپپا تەشكىللەپ، 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە-پرىنسىپلارنى بەلگىلەپ، شۇ قائىدە-پرىنسىپلار ئاساسىدا تېكىستلەر ئۈچىنچى قېتىم ئەستايىدىل رەتلەندى. تېكىستلەرنىڭ مەنبەلىرى تەھقىقلەندى. تېكىستلەرنىڭ مەزمۇن ھەم ۋەزنلىرى كۈيلەرنىڭ تېما ھەم ۋەزنلىرىگە ماس بولۇش ئەنئەنىسىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىندى. ئايرىم تېكىستلەردىكى كەم جايلار شۇ تېكىستنىڭ قەدىمكى قول يازمىلىرى ئاساسىدا تولۇقلاندى. تەكرار ئېيتىلغان تېكىستلەر قايسى شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئېلىنغان بولسا، شۇ شائىرنىڭ ياكى زامانداش شائىرنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان باشقا

شېئىرلىرى بىلەن يەڭگۈشلەندى. كلاسسىك شېئىردىن ئېلىنغان تېكىستلەردە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ لىرىكا جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى نامايەن قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. بۇ قېتىم رەتلەنگەن تېكىستلەر كلاسسىكلىرىمىزدىن 44 نەپەر شائىرنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇپ ئاساسەن ئارۇز ۋەزنىنىڭ رەمەل، ھەزەج، رەجەز، مۇتەقارىب، مۇجتەس... قاتارلىق بەھرىلەرىنىڭ ھەرخىل ۋەزنلىرىدە يېزىلغان غەزەللەردىن تەركىب تاپتى. مۇقاملارنىڭ داستان قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار ئىلگىرىكى تېكىستلەردە ئاساسەن ئىككىلا داستاننىڭ ئۆزۈندىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قېتىمقى رەتلەشتە، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان مۇنەۋۋەر داستانلار مەسىلەن، «غەرىب-سەنەم» ، «بەھرام-دىلئارام» ، «يۈسۈپ-ئەھمەد» ، «ھۆرلىقا-ھەمراجان» ، «سەنەۋبەر» ، «فەرھاد-شىرىن» ، «شاھزادە نىزامىددىن ۋە مەلىكە رەئنا» قاتارلىقلارنىڭ قول يازمىلىرى ئاساسىدا پارچىلار بېرىلدى. مۇقامنىڭ داستان قىسمىدا 14 داستان پارچىلىرىدىن باشقا، كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ قەسىدە ژانىرىغا ياندىشىدىغان غەزەللىرىمۇ قايتا رەتلەندى. خەلق بېيىت-قوشاقلىرىدىن ئېلىنغان تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، سېۋژېتلىق باغلىنىشى ۋە مەنتىقىي مۇناسىۋەتلىرى، تارىخىيلىقى ۋە بەدىئىي قىممىتى كۆزدە تۇتۇلدى.

ئون ئىككى مۇقامنى نوتىلاشتۇرۇش خىزمىتى پەيدىنپەي ياخشى ئىشلەندى. مۇزىكا شۇناس ۋەن تۇڭشۇ، تۇردى ئاخۇن باشلىق مۇقامچىلاردىن خاتىرىگە ئالغان ئۇنىئالغۇ لىنتىسى بويىچە يېزىپ چىققان تۇنجى نوتىدىن بۇ قېتىم مۇۋاپىق پايدىلىنىپ

قايتىدىن نۇتىلاشتۇرۇلدى. نوتىغا ئېلىشتا، ئاھاڭ ئايرىش مېخانىز-
مىدا تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش ئارقىلىق،
ھەربىر كۈيىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ئەينەن ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت
بېرىلدى. قايتا يېزىلغان نوتا پايتەختتىكى مۇزىكا تەتقىقات ئورۇنلى-
رىنىڭ، ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناسلىرىدىن تەتقىقاتچى خۇاڭ شياگېيىڭ،
پروفېسسور تيەن ليەنتاۋ، قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈ-
شىدىن ئۆتكۈزۈلدى.

باشقا مىللەت مۇزىكاشۇناسلىرى ياكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى-
نىڭ ئوقۇشى ۋە ئېيتىشىغا ئوڭاي بولۇشى نەزەردە تۇتۇلۇپ،
ئومۇمراق بولغان خەلقئارالىق گرافىك بەلگىلەر بىلەن تېكىستلەر-
نىڭ ترانسكرىپسىيىسى بېرىلدى. تېكىستلەر خەنزۇچىغا قايتىدىن
تەرجىمە قىلىندى.

«ئۇيغۇر ئۆن ئىككى مۇقامى»نىڭ بۇ قېتىمقى نەشرىنى
تەييارلاشتا، مۇقامچىلار، ئەدەبىياتشۇناسلاردىن، كومپوزىتورلاردىن
كەڭ، تەكرار پىكىر ئېلىندى، قايتا-قايتا تەھلىل-تەھرىردىن ئۆت-
كۈزۈلدى.

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ قولىڭىزدىكى بۇ نۇسخى-
سى مۇقام پېشۋالىرىنىڭ، مۇقامشۇناسلارنىڭ، مۇقامچىلارنىڭ،
كومپوزىتورلارنىڭ، كلاسسىك ئەدەبىياتچىلارنىڭ كۆپ يىللىق جا-
پالىق ئەجرىنىڭ نەتىجىسى. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تېخىمۇ
چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىپ، يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش،
باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇقاملىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش،
مۇقام نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلىش، ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تۈرلۈك

ۋاستىلىرى ۋە ھەرخىل ژانىرلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر ئۇن ئىككى مۇقامىنى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتلىرىدە، بۇ نۇسخا دەستۇر بولۇپ قالغۇسى.

ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئىككى جەمئىيەتتىكى ئالىم-مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تىرىشچانلىقى، جاپالىق ئىزدىنىشى، زور كۈچ چىقىرىشى ئارقىلىق ئۇن ئىككى مۇقام نوتىلىرى ۋە تېكىستلىرى ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تولۇقلاندى. نوتا ۋە تېكىستلەردە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بەزى نۇقسانلار تۈزىتىلدى، شۇنداقتىمۇ بۇ نۇسخىدا يەنە ئايرىم يېتەرسىزلىكلەر ساقلانغان بولۇشى مۇمكىن. كەسىپداشلارنىڭ كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتى جەريانىدا تۈزىتىپ كېتىشىنى سەممىي ئۈمىد قىلىمەن.

تۆمۈر داۋامەت

1996-يىل ئۆكتەبىر

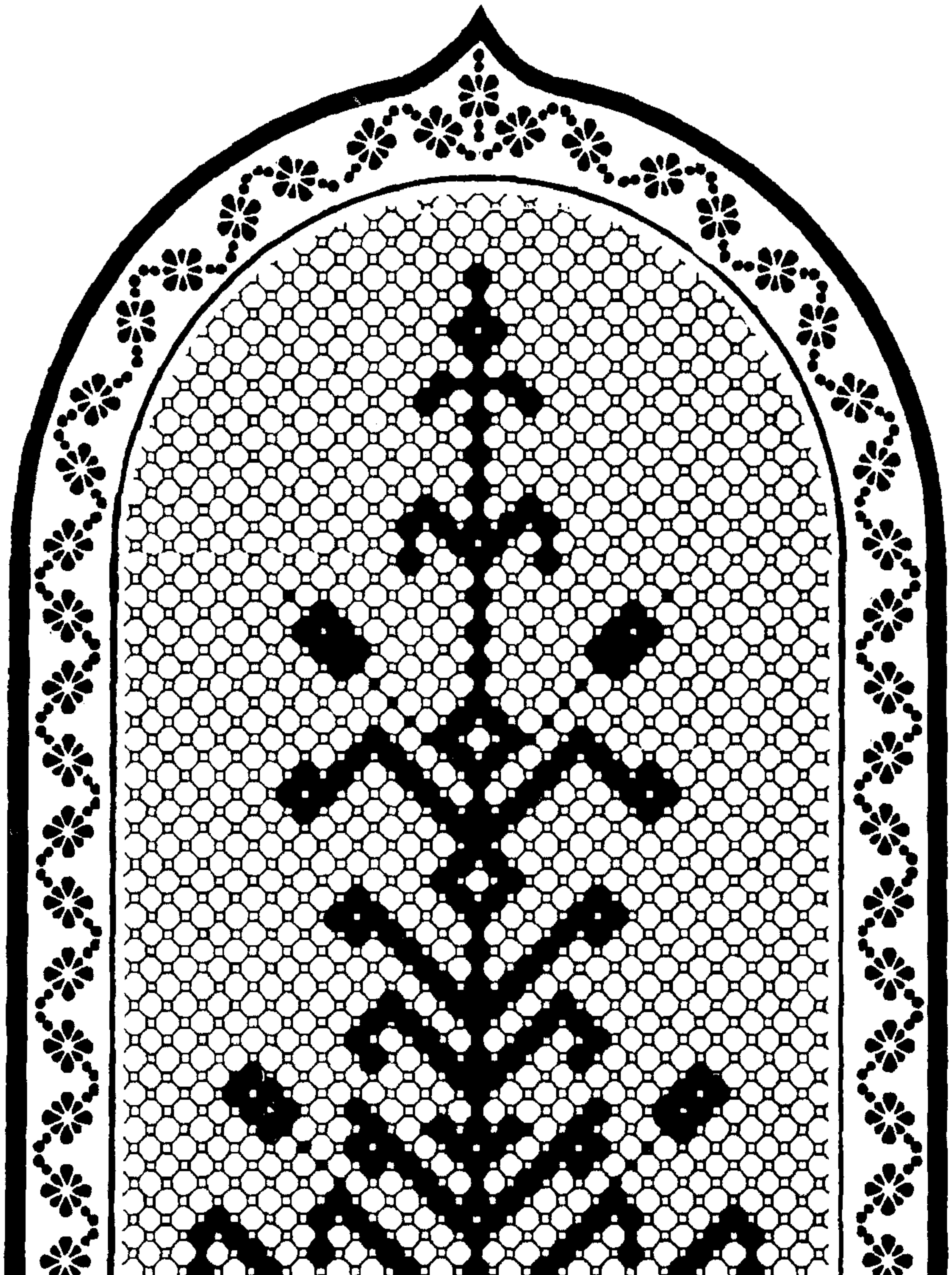

ئومۇمي مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
ترانسكرىپسىيىلىك تېكستلەر 3
يەشمىلەر 41
لۇغەت 55
ئىزاھاتلار 69
كلاسسىك شائىرلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى 97
«ئون ئىككى مۇقام» نوتىسىدا قوللىنىلغان شەرتلىك بەلگىلەر
ھەققىدە ئىزاھات 110
ئاھاڭ كۆرسەتكۈچ 112

ترانسكرىپسىيىلىك
تېكىستلەر

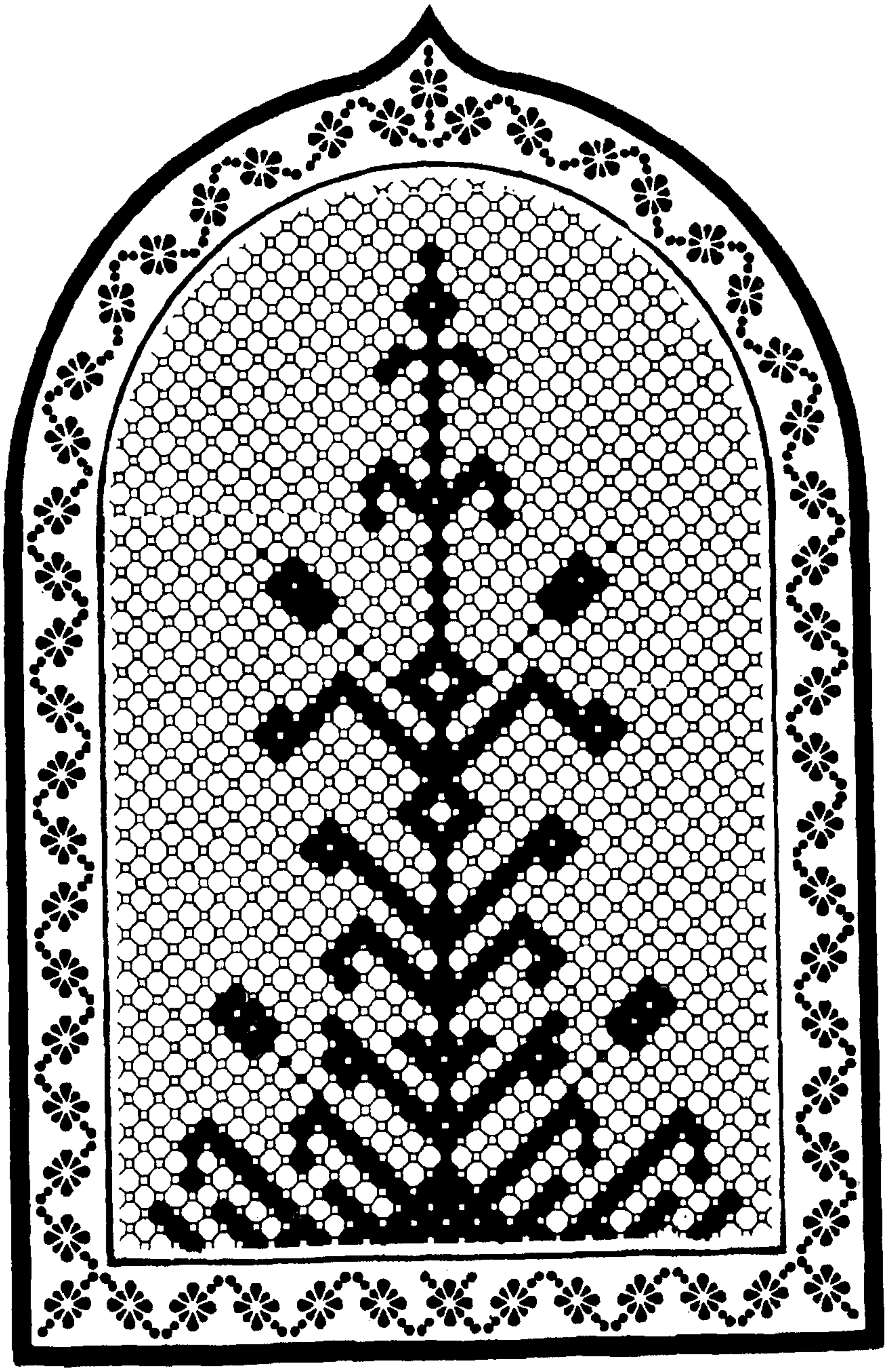

مۇندەرىجە

چوڭ نەغمە

مۇقەددىمە

جۇنۇن ۋادىسغە مايىل .... نەۋائى (7)

تەئەززە

ئەي گەدايىڭنىڭ گەدايى .... نەۋائى (9)

ناز بىلە يۈزۈمغە ئۇل .... مەشھۇرى (10)

تەئەززە چۇشۇرگىسى

ھۇسنىنىڭ ئاۋازەسى .... 〃 (11)

نۇسخە

بارمۇدۇر ئالەمدە مەندەك .... مەھزۇن (12)

نۇسخە چۇشۇرگىسى

ناسىھا، مەھزۇنغەكىم .... 〃 (13)

جۇلا

ئاق ئالما قىزارغاندەك .... خەلق قوشقى (14)

سەنەم

سەن-سەن مىنى سەن .... خەلق قوشقى (16)

چوڭ سەلقە

ئاللا يارەي، خىيالىڭىز .... خەلق قوشقى (17)

كىچىك سەلىقە (بىرىنچى ئاھاڭ)
دىلرەبا ھۆسنىنى كۆرگەن .... **مەشرەب** (18)
ئىككىنچى ئاھاڭ
تاپىلماس ھۆسن مۈلكىندە ...... **سەيفى سەرايى** (19)
كىچىك سەلىقە چۇشۇرگىسى
جەمالىڭ نەقشىنە سەيفى .... ″ (20)
پىشرەۋ
يۈسۈپ بېگىم مەندىن ... **«يۈسۈپ-ئەھمەد»دىن** (21)
پىشرەۋ چۇشۇرگىسى
زۆھرە كېلۇر يانە-يەنە .... ″ (22)
تەئىكىد
ئېيتىڭ رەيھان، ئۆزۈڭ رەيھان ... **خەلق قوشىقى** (23)

داستان

بىرىنچى داستان
چەمەنلەرنىڭ ئىچىندە...... **«غەرىب-سەنەم»دىن** (24)
ئىككىنچى داستان
غەمدىن قۇتۇلالماغان ...... **«غەرىب-سەنەم»دىن** (26)
ئۈچىنچى داستان
ئىككى پەرى كېلۇر .... **«غەرىب-سەنەم»دىن** (27)
تۆتىنچى داستان
بارساڭ ئەگەر .... **«سەنەۋبەر»دىن** (28)
بەشىنچى داستان
قادىر ئەللاھ .... **«ھۆرلىقا-ھەمراجان»دىن** (30)

مەشرەب

بىرىنچى مەشرەب

قەنى يارىم، .... «فەرھاد-شىرىن»دىن (31)

قەدۇ خەتتىڭ بىلە .... بابىر (32)

ئىككىنچى مەشرەب (بىرىنچى ئاھاڭ)

يارىنىڭ چار باغىدىن .... نەۋبەتى (34)

ئىككىنچى ئاھاڭ

ئەرزىمنى ئايتاي .... ۋەفائى (35)

ئۈچىنچى ئاھاڭ

ئول نە قىزدۇر .... «فەرھاد-شىرىن»دىن (36)

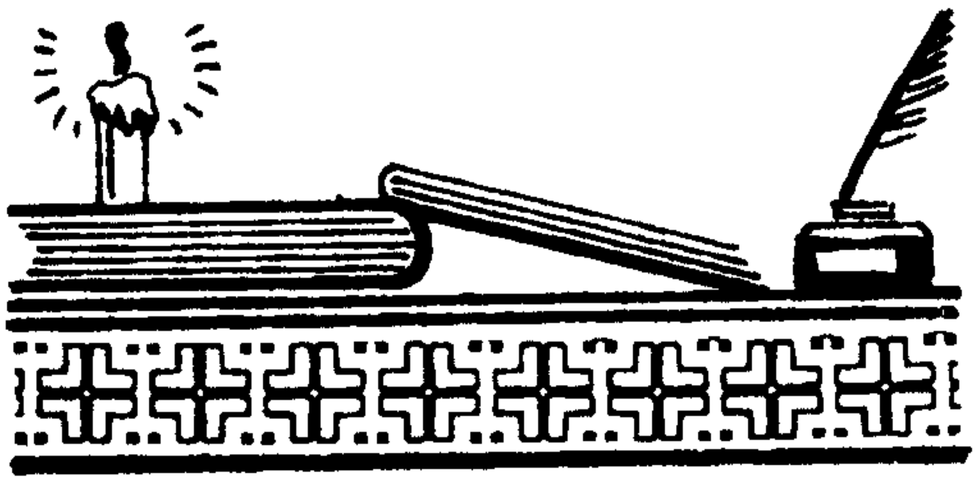

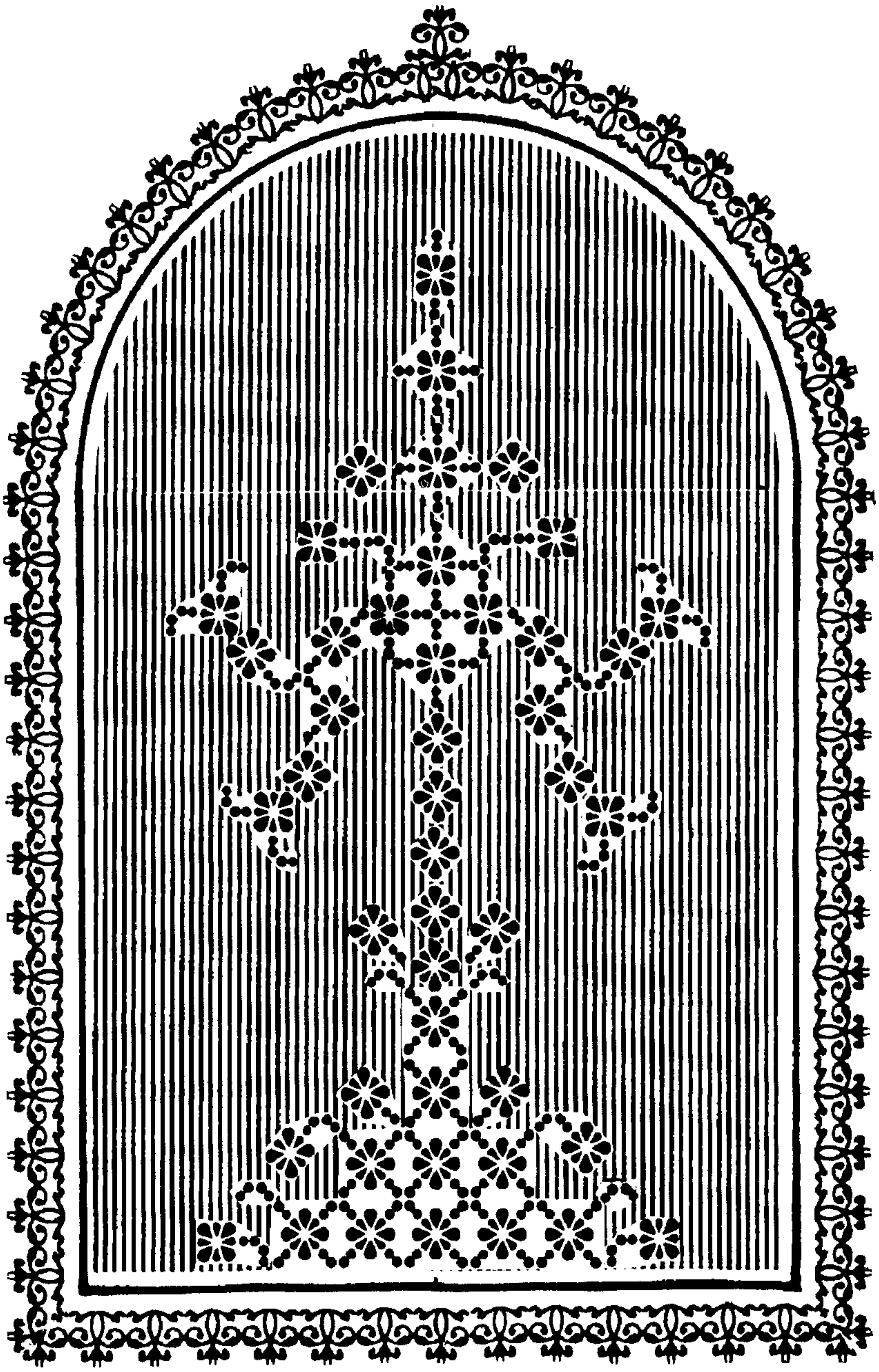

چوڭ نەغمە

مۇقەددىمە

جۇنۇن ۋادىسىغە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزگارىمنى.

فەلەك بىدادىدىن گەرچە مەنى خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپىماغايلار تۇتىيالىقە غۇبارىمنى.

شەك ئېرمەس پەرتەۋى تۇشكەچ ئۆيى ھەم، رەختى ھەم كۆيمەك،
چۇ گورىستان گەدايى سەزمەگەي شەمئى مەزارىمنى.

دىمەك قاي سارى ئەزم ئەتكۈك، ماڭا يوق ئىختىيار، ئاخىر
قەزا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى ئىختىيارىمنى.

تۆگەندى ئەشكى گۆلگۆن، ئەمدى قالمىش زەئفەرانى يۈز،
فەلەك زۆلمى بەدەل قىلدى خەزان بىرلە بەھارىمنى.

دىيارىم ئەھلى بىرلە ياردىن باشىمغە يۈز مىھــنەت.
نې تاڭ باشىم ئالىپ كەتسەم، قويۇپ يارۇ دىيارىمنى.

ھەياتىم بادەسىدىن سەرگەرانمەن ئەسرۇ، ئەي ساقى،
قەدەھقە زەھرى قاتىل قۇي، داغى دەفئ ئەت خۇمارىمنى.

يامان ھالىمغە باغرى ئاغرىغاي، ھەر كىمسەكىم كۆرگەي،
باغىر پەرگالەسىدىن قانــغە بولــغانغان ئۈزارىمنى.

جەھان تەركىنى قىلماي چۇنكى تىنماق مۇمكىن ئېرمەستۇر،
نەۋائى قىل مېــنى ئازاد ئۆرتەپ يوقۇ بارىمــنى.❶

— نەۋائى.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن

— — —⌣ — — —⌣ — — —⌣ — — —⌣

❶ تۆتىنچى دىۋان — «فەۋايىدۇل-كىبەر»، قول يازما نۇسخا، 1035-بەت.

تەتەرزە

ئەي گەدايىڭنىڭ گەدايى بارچە ئەھلى تەختۇ تاج،
كىم گەدايىڭدۇر ئاڭا يوق تەخت ئىلە تاج ئىهتىياج.

كۆزلەرىڭ ئەر جۇرم ئۈچۈن قىلسە ئىتاب ئېرمەس ئەجەب،
بار مۇئەييەنكىم، بولۇر بىمارلار نازۇك مىزاج.

گەر سەنەۋبەر تۈزمەمىش سەرۋىڭ خىلافى كۆڭلىدە،
يەل چىنار ئىلكى بىلە نېۋچۈن ئۇرار يۈزىگە كاچ.

ئەيكى، كۆڭلۈمنى بۇزۇپ دەرسەن خەيالىمنى چىقار،
ھېچكىم ۋەيرانەدىن گەنج ئىستەمەس ھەرگىز خىراج.

سەن جەفا قىلغاچ كۆڭۈل جان بىرلە تەركىم تۇتتىلار،
بولسە شەھ زالىم، ئەل ئىچرە زۇلمغە ئېرمىش رىۋاج.

ھەجرىدىن داد ئىستەدىم، دېدىڭ سەبۇر ئىل، ۋايكىم،
تازە داغىمغە يەنە ئوت بىرلە ئەيلەرسەن ئىلاج.

چۇن فەنا گەردى ياپار نې سۇد تەختى جاھىگە،
كۆكنىڭ ئەنجۇمدىن مۇكەللەل ئەتلەسىن قىلساڭ دۇۋاج.

تا گەدايىڭدۇر نەۋائى، تەخت ئىلە تاج ئىستەمەس.
ئەي، گەدايىڭنىڭ گەدايى بارچە ئەھلى تەختۇ تاج.❶

— نەۋائى.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

— ᵕ — —   — ᵕ — —   — ᵕ — —   — ᵕ —

* *

ناز بىلە يۈزۈمغە ئۇل بىر شاھى خۇبان ئۇردى كاج،
تاپدى نەقشى پەنجەسىدىن ئاي كەبى يۈزۈم رىۋاج.

بەرق قىلماقغە خۇدا ھەر كىمگە دەۋلەت بەرمەدى،
ۋەھكى، شايىستە ئەمەس بىبەختلەر بەرقىغە داج.

ئۇل جەھانىدە خارلىقدىن يۈزى زەردەك سارغارۇر،

❶ بىرىنچى دىۋان — «غەرايىبۇس-سىغەر»، قول يازما نۇسخا، 32-بەت.

ئاھدىن باشدا ئەلەملەر، ئىشقدىن باشدا تاج.

بەسكى كۆلبەم شۇئلەئى ئاھىم بىلە رەۋشەن ئېرۇر،
ئاي چەراغىغە قاچانكىم كەلتۈرۈپمەن ئىھتىياج.

ئول مۇزەللەف سەبزە خەت كىشۋەر كۇشايى ھۇسن ئېرۇر،
خەتتىغە كەلمىش خۇتەندىن، زۇلفىغە چىندىن خىراج.❶

تەئززە چوشۇرگىسى

ھۇسنىنىڭ ئاۋازەسى، مەشھۇرى، يەتتى چەرخغە،
ئافتاب ھەم ماھتاب ئالەم ئارادا بەردى باج.

— مەشھۇرى.

ۋەزن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

— v — — — — v — — — v — — — v —

❶ «دىۋانى مەشھۇرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995–يىل نەشرى، 23–بەت.

نۇسخە

بارمۇدۇر ئالەمدە مەندەك بىر غەرىبى ناتەۋان،
ۋەسل ئۈمىدى بىرلە ھەجر ئەندۇھىدىن ئازۇردە جان.

ژالە يەڭلىغ ياغدۇرۇپ باشىمغە گەردۇن لالەدەك
سەڭگى بارانى بەلا ئۇريان تەنىمنى قىلدى قان.

سەبر تۇخمىن كۆڭلۈم ئىچرە ئانچە ئەكتىم، ئۈنمەدى،
نې ئۈچۈنكىم ھەر زەمان غەم قۇشلارىغە بولدى دان.

ھەجر خەيلى زۇلم قىلدى بىنىھايەت، ۋايكىم،
بىر زەمان بەرمەي ئەمان، يۈز قەتلە دېدىم: ئەل ئەمان.

ئىشق دەشتىدە ئاقارغان ئۇستىخانىم كۆرگەن ئەل،
سەرسەرى ھىجران ئارا دەرلەر قۇيۇن بىرلە سامان.

كۆرگەچ-ئوق دەيرى فەنادا مەھرەم ئولدۇك دەپ ماڭا،
زاھىدا، تەئن ئەيلەمە، مەندىن ساڭا يوقتۇر زىيان.

سەلتەنەت دەپ فەقرئبلىندىن ئۆزنى پىنھان تۇتماكىم،
تەڭ بولۇر شاھۇ گەدا تۇفراق ئارا بىركۈن نىھان.

ئۆلگۈدەكدۇرمەن خۇمارىم رەنجىدىن، ئەي پىرى دەير،
رەھم ئېتىپ ئاغزىمغە قەترە مەي تامىز چىقماسدا جان.

ناسىھا، مەھزۇنغە كىم خەۋفۇ رەجادىن دېمە سۆز،
ھەجر دەۋزەخدىن ياماندۇر، ۋەسلىسىز باغى جىنان.❶

نۇسخە چۈشۈرگىسى

ناسىھا، مەھزۇنغەكىم خەۋفۇ رەجادىن دېمە سۆز،
ھەجر دەۋزەخدىن ياماندۇر، ۋەسلىسىز باغى جىنان.

— مەھزۇن.

ۋەزن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن
—∨— — — —∨— — — —∨— — — —∨—

❶ «دىۋانى مەھزۇن» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995–يىل نەشرى، 73–بەت.

جۇلا

ئاق ئالما قىزارغاندەك،
قىزىل يۈزلۈكۈم يارىم.
ناۋات بىلەن يۇغارغاندەك،
شېرىن سۆزلۈكۈم يارىم.

ئانار گۈلدەك يارىم،
خىنە گۈلدەك يارىم.
بىرىڭ گۈل، بىرىڭ غۇنچە،
تاللاپ ئۈزگىدەك يارىم.

ئاپئاق ئۇپىدەك يارىم،
شىشە قۇتىدەك يارىم.
ئاچچىغى كېلىپ قالسا،
چاقىقاق ئوتىدەك يارىم.

بارسەن دېگەن يارىم،
يانسەن دېگەن يارىم.
سەن مېنىڭدىن ئايرىلساڭ

ئۆلسەن دېگەن يارىم.

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
نەدىن كېلسەن يارىم.
جاھاندا ئارزۇلاپ سۆيسەم
ئەلەمدە قويسەن يارىم.

— خەلق قوشاقلىرىدىن.

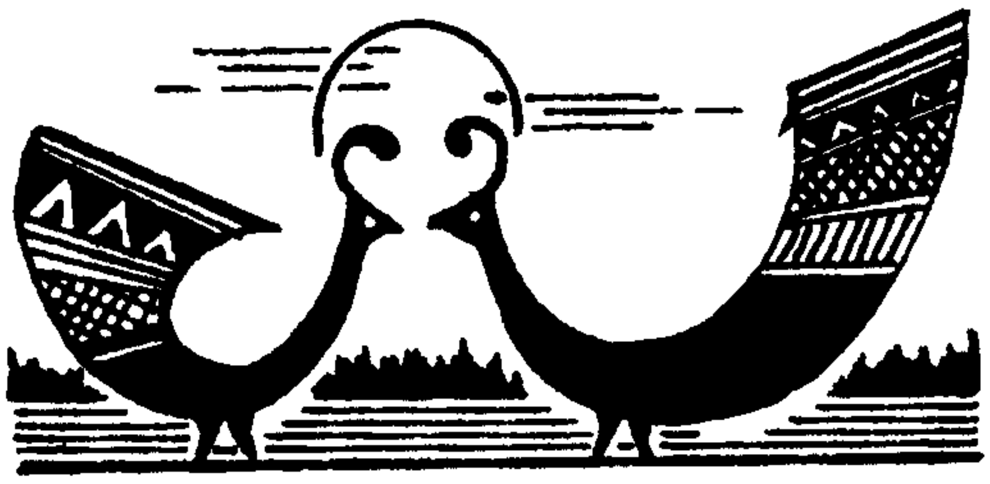

سەنەم

سەن-سەن مېنى سەن خاراب قىلدىڭ مېنى سەن،
ئوتلارغا سالىپ كاۋاب قىلدىڭ مېنى سەن.

سەن-سەن مېنى سەن-سەن ئۆلتۈرەيىن دېمە سەن،
باشىمغا ھەر بالانى كەلتۈرەيىن دېمە سەن.

دەريادا بېلىق يىلاننى قوغلاپ كېلىدۇ،
ئات ئالدىدا، قوي كەينىدە مەرەپ كېلىدۇ.

تۈنلەر كېچىسى توخۇلار پەر ياد ئېتىدۇ،
ھايۋان جىنىدا ئاللاھنى شول ياد ئېتىدۇ.

— خەلق قوشاقلىرىدىن.

چوڭ سەلقە

ئاللا يارەي، خىيالىڭىز ئەنجانچە بۆكمۇ،
كىچىكلىكتە ئۇيناپ ئىدۇق، ئەمدى يول يوقمۇ؟

ئاللا يارەي، خىيالىڭنى بىلىپ بولمايدۇ،
سەنلەر يۈرگەن كوچىلاردا يۈرۈپ بولمايدۇ.

ئاللا يارەي، خىيالىمنى ھەر يان باشلايسەن،
كۆز قىرىڭدا قاراپ قويۇپ ئوتقا تاشلايسەن.

ئاللا يارەي، بۇ مەلىدە ئۆزەڭ ئوينامسەن،
كىرپىكىڭنى ئوقيا قىلىپ بەللەپ قويامسەن.❶

—— خەلق قوشاقلىرىدىن.

---

❶ 1) «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (4)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى، 40 ـ بەت.
2) «بۇلاق مەجمۇئەسى» ئومۇمىي 4 ـ سان، 466—467 ـ بەتلەر.

كىچىك سەلقە

بىرىنچى ئاھات

دىلرەبا ھۇسنىنى كۆرگەن بارمىكىن؟
ۋەسلىغە يەتمەسدىن ئۆلگەن بارمىكىن؟

بىر كۆرۈپ يۈز قەتلە سەجدە قىلماسام،
كۆرمەيىن جانىنى بەرگەن بارمىكىن؟

بىۋە مەن، قىلما ماڭا جەبرۇ سىتەم،
بىۋەفا دەردىدىن ئۆلگەن بارمىكىن؟

ھەسرەتىمگە تاغۇ تۈزلەر يىغلىغاي،
مەن كەبى ھەيرەتدە يۈرگەن بارمىكىن!؟

ۋەسلىغە يەتمەسلىكىمنى ئاڭلادىم،
ھەجرىدە چۆللەرنى كەزگەن بارمىكىن؟

داد ئېتەر مەشرەب خوتەن سەھراسىدا،
بىر زەمان دادىغە يەتكەن بارمىكىن.❶

— مەشرەب.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇف

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

ئىككىنچى ئاھاڭ

تاپىلماس ھۇسن مۇلكىندە ساڭا تەك بىر قەمەر مەنزەر،
نە مەنزەر مەنزەرى شاھىد، نە شاھىد شاھىدى دىلبەر.

بۇ كۈن يۇسۇف جەمالىنى قىلىپتۇر ھەق ساڭا بەخشىش،
نە بەخشىش بەخشىشى دەۋلەت، نە دەۋلەت دەۋلەتى مەفخەر.

سۆزۈڭ دۇررۇ جەۋاھىردۇر كۆڭۈللەر گەنجىنە لايىق،
نە لايىق لايىقى خۇسرەۋ، نە خۇسرەۋ خۇسرەۋى كىشۋەر.

❶ 1) «شاھ مەشرەب»، قول يازما نۇسخا، 149—150-بەتلەر.
2) «مېھرىبانىم قايدا سەن» 1990-يىل تاشكەنت نەشرى، 146-بەت.

شەكەردىن تاتلىدۇر خۇلقۇڭ، كەرەمدىن خاتىرىڭ مەتلەب،
نە مەتلەب مەتلەبى مەئدەن، نە مەئدەن مەئدەنى جەۋھەر.

زىھى دەۋلەتلۇ ئاشىقكىم، سېنىڭ بىرلە قىلۇر ئىشرەت،
نە ئىشرەت ئىشرەتى جەننەت، نە جەننەت جەننەتى كەۋسەر.

بۇ ھۇسنۇڭ شەۋقى زەۋقىندە كۆڭۈل تۇتىلارى تاپتى،
نە تاپتى تاپتى خۇش لەززەت، نە لەززەت لەززەتى شەككەر.❶

كىچىك سەلقىچۈشۈرگىسى

جەمالىڭ نەقشىنە سەيفى سەرايى باغلادى سۇرەت،
نە سۇرەت سۇرەتى ھەسنا، نە ھەسنا ھۇسنى جانپەرۋەر.

— سەيفى سەرايى.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن

⏑— — — ⏑— — — ⏑— — — ⏑— — —

---

❶ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1990–يىل 3–سان، 100–بەت.

پېشرەۋ

يۇسۇف بېگىم، مەندىن سەلام-
نامە گۇل-ئەسەلخان ئايىمغا.
قەلەم-قاشلىق، بويى زىلۋا،
خۇيى-خۇلقى مۇلايىمغا.

قىزىل مەخمەلدۇر چادىرىڭىز،
ئېسىمدىن كەتمەس خاتىرىڭىز،
ئالدىڭىزدا بولسام چاكىرىڭىز،
قامچاڭ تەگسۇن ساچباغىمغا.

ئەۋۋەلدە دوست بولۇرسىز،
ئاخىردا سۇست بولۇرسىز،
مەگەر سۆيسەم مەست بولۇرسىز،
بۇيۇك تەگسە دىماغىمغا.

نىگاھ ئەيلەپ بىر باقمەدىڭىز،
مېنى كۆزىڭىزغە ئىلمەدىڭىز،
چارچاپ كەتسەم بىلمەدىڭىز،

تاشلار پاتتى ئاياغىمغە.

زۇھرە كېلۇر يانە-يانە،
خاللارى بار دانە-دانە،
خاھ ئاشنا بول، خاھ بېگانە،
بار، تاپشۇردۇم خۇدايىمغە.[1]

پېشرەۋ چۈشۈرگىسى

زۇھرە كېلۇر يانە-يانە،
خاللارى بار دانە-دانە،
خاھ ئاشنا بول، خاھ بېگانە،
بار، تاپشۇردۇم خۇدايىمغە.

— «يۇسۇف-ئەھمەد» داستانىدىن.

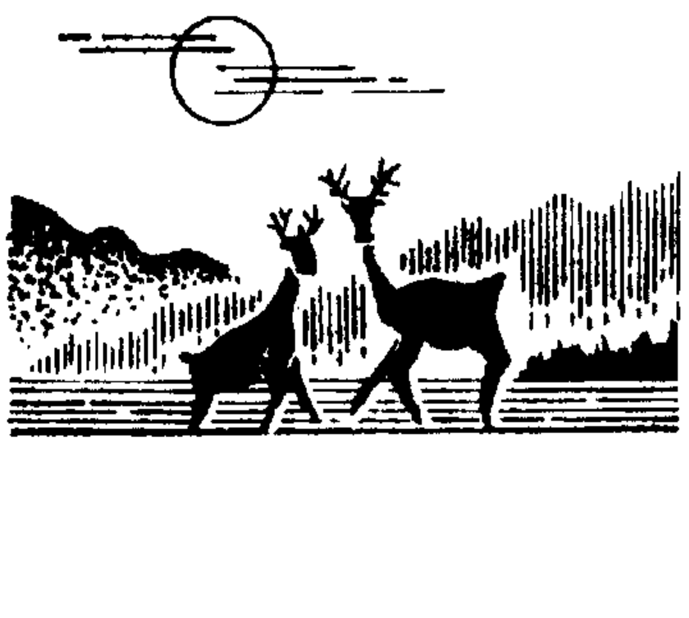

[1] «يۇسۇف-ئەھمەد»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى، 152—153-بەتلەر.

تەئكىد

ئېتىڭ رەيھان، ئۆزۈڭ رەيھان، ئېتىڭنى كىم كېلىپ قويغان؟
ساڭا ئاشىق بولۇپ قالسۇن جېنىدىن بىر يولى تويغان.

كېچەسى ئۇيقىدا ياتسام ئېتىڭنى قامچىلاپ ئۆتتۈڭ،
گېپىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق، يۈرەككە ئوت سېلىپ ئۆتتۈڭ.

قىزىلگۈلۈم، قىزىلگۈلۈم، ھەجەپ ۋاقتا خازان بولدۇڭ،
مېنى مەيخانىغا تاشلاپ، ئۆزۈڭ يولغا راۋان بولدۇڭ.

تىرەكسىز ھويلىغا كىرسەم بېشىمدىن ئاپتاب ئۆتتى،
بويۇڭدىن ئۆرگىلەي يارىم، سېنىڭ قەدرىڭ ماڭا ئۆتتى.❶

— خەلق قوشاقلىرىدىن.

❶ 1) «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى، 119—125 ـ بەتلەر.
2) «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (4)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى، 38—44 ـ بەتلەر.

داستان

بىرىنچى داستان

چەمەنلەرنىڭ ئىچىنىدە نازۇك چەمەن بار،
بەيان قىلغىل، ئانا جان، گۈلنى كىم تۈزدى؟
بۇ جانىمنى قىينىماي، ئەيلەگىل ئىزھار،
ئەيان قىلغىل، ئاناجان، گۈلنى كىم تۈزدى؟

نە چەمەندۇر، بالام مەندىن سورارسەن،
بارىن ئۆزۈم تۈزدۈم، بەيان ئەيلەيىن.
كۆڭلىدە يۈزمىڭ خەيالدا چەمەن تۈزەرمەن،
قايسى بىرىن بالام ساڭا بەيان ئەيلەيىن.

ھېچ قاچاندا تۈزمەس ئىدىڭ بۇنداق چەمەننى،
راستىن دېگىل ئاناجان، قېنىما جاننى،
ئۆلمەسەم يەتكۈزەرمەن مۇرادقا سېنى،
بەيان قىلغىل، ئاناجان، گۈلنى كىم تۈزدى؟

ھەر سەبادا ئاچىلۇر قىرمىزى گۈللار،
گۈللار ئۆزرە سايراشۇر خۇشھال بۇلبۇللار،
بىر ناتەۋان مۇسافىر، غەرىب ئوغلۇم بار،
ئوغلۇم تۈزدى بۇ گۈلنى بەيان ئەيلەيىن.

سەنەم ئايتۇر: كۆرسەت غەرىبجانىمنى،
قىدا قىلاي ئاڭا يوقۇ بارىمنى،
رەھىم ئەيلە قېناماي خەستە جانىمنى،
بەيان قىلغىل، ئاناجان، گۈلنى كىم تۈزدى؟

سېنىڭ ئۈچۈن ئاھۇ قىغان ئېتەرلەر،
كۈندە يىغلاپ ئۆز ھالىدىن كېتەرلەر،
ئاخىر دەمدە مۇرادىغە يېتەرلەر،
غەرىب تۈزدى بۇ گۈلنى، بەيان ئەيلەيىن.❶

— **«غەرىب–سەنەم» داستانىدىن.**

---

❶ 1) «شاھ غەرىب–شاھ سەنەم»، قول يازما نۇسخا، 45– 46– 47–بەتلەر.
2) «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993–يىل 1–سان، 172—173–بەتلەر.

ئىككىنچى داستان

غەمدىن قۇتۇلالماغان مىهنەتلىك باشىم،
كۆندە يۈزمىڭ ھىجرانلار كەلدى نەيلەيىن.
قەرارى يوق شۇم فەلەكنىڭ گەردىشى،
تۈگىمەس سەۋدالارغا سالدى نەيلەيىن.

ھەر زامانە باشىمغە تۈشتى سەۋدالار،
يېتىشتۇردى جانىمغە يۈزمىڭ بەلالار،
كۆزلەرىمدىن ئاقتىلار قانۇ دەر يالار،
تەركى جەھانە ئېتىپ كەلدى نەيلەيىن.

بۇلبۇل بولۇپ گۇلىستانىڭ كەزمەدىم،
باغبان بولۇپ ئالمالارىڭ ئۈزمەدىم،
يار-يار دەپ شەككەر لەبىڭ سۆيمەدىم،
كۆڭلۈمدە ئارمانلار قالدى نەيلەيىن.

غەرىب ئايتۇر: قۇل دەيدۇرلار ئاتىمنى،
فەلەك رەۋا كۆرمەدى كۆڭۈل شادىمنى،
ھەق مۇيەسسەر ئەتمەدى شۇل مۇرادىمنى،

ياخشى كۆنلەر يامان بولدى نەيلەيىن.❶

— «غەرىب-سەنەم» داستانىدىن.

ئۆچىنچى داستان

ئىككى پەرى كېلۇر يانە،
ئەجەب سەيلانە، سەيلانە،
ئاشىقلارنىڭ جانىن ئالىپ،
كېلۇر سەيلانە، سەيلانە.

ئىككى پەرى ھەمدەم بولۇپ،
بىر-بىرىگە مەھرەم بولۇپ،
قىيا باقىپ، قولىن سالىپ،
كېلۇر سەيلانە، سەيلانە.

بىرى گۇلدۇر، بىرى غۇنچە،
قاچان بولغاي سەنەم قىزچە،

---

❶ «غەرىب-سەنەم»، قول يازما نۇسخا.

تەماشاغە كېلۇر بارچە،
ئەجەب سەيلانە، سەيلانە.

غەرىب نەيلەي شول يارنى،
ئىزھار ئېتەي ئەھۋالنى،
يار كۆرسەتسە جەمالىنى،
ئەجەب سەيلانە، سەيلانە.❶

— «غەرىب-سەنەم» داستانىدىن.

تۆتىنچى داستان

بارساڭ ئەگەر شاھى خۇرشىد يانىغە،
ئەزىزىڭ، مېھرىبانىڭ كەلدى دېگەيسەن.
كۆيۈپ-يانىپ يىراغلىقنىڭ ئوتىغە،
شول ھالى پەرىشانىڭ كەلدى دېگەيسەن.

---

❶ 1) «شاھ غەرىب-شاھ سەنەم»، قول يازما نۇسخا، 58-بەت.
2) «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993-يىل 1-سان، 177- 180- 181-بەتلەر.

ئاغالارى يۇسۇفـنى چاهغە تاشـلادى،
ئوغلى ئۈچۈن يەئقۇب قانلار يىغـلادى،
قادىر ئەللاھ يۇسۇفـكە پەناھ ئەيلەدى،
ئامان-ئېسەن كارۋانىڭ كەلدى دېگەيسەن.

سىينەسىغە ئول مىسكىن ئاشىق تاش ئۇرۇپ،
پەرۋانەدەك ئىشق ئوتىـغە باش ئۇرۇپ،
شۇم فەلەكـدىن بىھساب جەفالار كۆرۈپ،
ئول كۆزلەرى گىريانىڭ كەلدى دېگەيسەن.

ھەرگىز قۇتۇلالـمادىم بەلادىن قـاچىپ،
چۆللەر كەزدىم نەچچە يىل، جانىمدىن كېچىپ،
ئەمدى كۇلفەت-مىھنەتنىڭ شەرابىن ئىچىپ،
شول چاكى گەرىبانىڭ كەلدى دېگەيسەن.

سەنەۋبەردەر: قۇلاق سال، ئوغلۇڭ دادىغە،
بىر سۆزۈم بار ئايتايىن كۆڭلۈڭ شادىغە،
كۆيۈپ-يانىپ نەچچە يىل ئىشقىنىڭ ئوتىغە،
ئەزىزىڭ، مېھرىبانىڭ كەلدى دېگەيسەن.❶

— «سەنەۋبەر» داستانىدىن.

❶ 1) «سەنەۋبەر»، قول يازما نۇسخا.
2) «سەنەۋبەر» داستانى، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1991-يىل 1-سان، 112-بەت.

بەشىنچى داستان

قادىر ئەللاھ، ئۆلەر بولدۇم بۇ غەمدە،
مەن نەيلەيىن تۇرار مەكان بولماسا،
شۇم فەلەكدىن يەتكەن قايغۇ-ئەلەمدە،
مەن نەيلەيىن بىر مېھرىبان بولماسا.

ۋەھكى، كۆڭلۈم بولدى جانانغە بەندە،
قىينالادۇر ئەزىز جانىم بۇ تەندە،
بۇ چۆللەردە ئازىپ بولدۇم شەرمەندە،
يېتەلمەسمەن يارغا ئىمكان بولماسا.

ئىزلەپ يۈرۈر ھەمراھ گۈليۈزلۈك يارىن،
ئاختارىپ كېزەرلەر دۇنيانىڭ بارىن،
ھىجران ئالدى ئۇنىڭ سەبرۇ قەرارىن،
مەن نەيلەيىن ئارامى جان بولماسا.❶

— **«ھۆرلىقا-ھەمراجان» داستانىدىن.**

---

❶ 1) «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، قول يازما نۇسخا.
2) «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1990-يىل 2-سان، 130-بەت.

مەشرەب

بەنچى مەشرەب

قەنى يارىم، قەنى يارىم، چەھار باغ بولدى گۇلئەنداز،
قەنى يارىم، قەنى يارىم، سالاي يولغە پايەنداز.

قەنى يارىم، قەنى يارىم، بۇلاقلاردا يۈزىن يۇۋسە،
قەنى يارىم، قەنى يارىم، بۇ يەر ئوينارغە كۆپتۇر ساز.

قەنى يارىم، قەنى يارىم، چەمەنلەردىن ئالىپ تاقسە،
قەنى يارىم، قەنى يارىم، قولغە ئالسەلەر بىر ساز.

قەنى يارىم، قەنى يارىم، مېنىڭ بىرلە شەراب ئىچسە،
قەنى يارىم، قەنى يارىم، كۆكۈل شاد ئەيلەسەك بىرئاز.

قالىپ يارىم، قالىپ ئىشرەت، كېتەر بولدۇم چېكىپ ھەسرەت،
بۇ ئالەمدە غەمۇ غۇربەت بىلە فەرھاد ئۆزى ھەمراز.❶

— «فەرھاد-شىرىن» داستانىدىن.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن

— — —✓ — — —✓ — — —✓ — — —✓

* *

قەدۇ خەتتىڭ بىلە كۆزۇ يۈزۈڭ، ئەي سەرۋى سىيمىن تەن،
بىرى سەرۋۇ بىرى رەيھان، بىرى نەرگىس، بىرى گۈلشەن.

ھەدىسۇ لەئلۇ رەفتارۇ جەمالىڭدىن ئىبرۇر ھەر دەم،
تىلىم گويا، سۆزۈم رەڭگىن، كۆڭۈل خۇررەم، كۆزۈم رەۋشەن.

مەنى مەدھۇشۇ مىسكىن نەيلەي ئول شوخى بەلا بىرلە،
مەن ئەسرۇ بىدىلۇ بىخۇد، ئول ئەسرۇ پۇر دىلۇ پۇر فەن.

❶ 1) «شەھزادە فەرھاد ۋە مەلىكە شىرىن»، قول يازما نۇسخا.
2) «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 -يىل نەشرى، 66-بەت.

فەلەك جەۋرۇ جەفاسىدىن، ئۇل ئاي دەردۇ بەلاسىدىن،
چېكەرمەن نالەۋۇ ئەفغان، قىلۇرمەن گىريەۋۇ شىۋەن.

بەلايى ئىشقۇ يالغۇزلۇق داغى ھىجرانۇ غۇربەتتە،
ئاتىم مەجنۇن، كىشىم مىھنەت، ئىشىم زارى، يەرىم گۇلخەن.

ئۇقۇۋۇڭ بىرلە خەيالىڭ، دەردىڭۇ مىھرىڭغە بابىردەك،
تەنىم مەنزىل، كۆزۈم مەسكەن، كۆكسۈم مەئۋا، كۆڭلۈم مەخزەن.[1]

— بابىر.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن

— — —⌣ — — —⌣ — — —⌣ — — —⌣

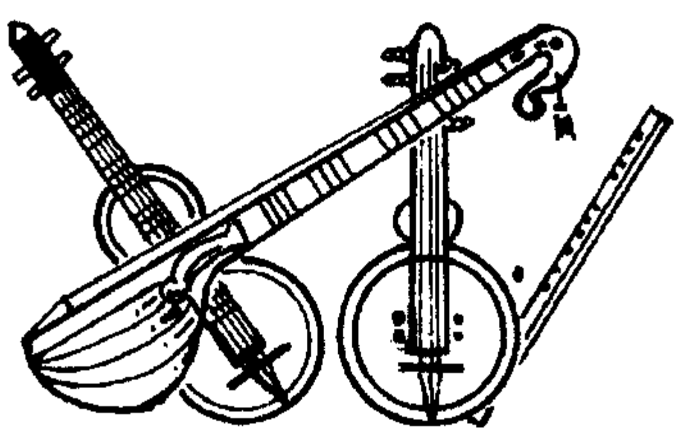

[1] «بابىرشېئىرىيىتىدىن»، 1982-يىل تاشكەنت نەشرى، 41-بەت.

ئىلگىچى مەشرەپ

بىرىنچى ئاھاڭ

يارنىڭ چار باغىدىن بىر دەستە گۇل كەلتۈرمىشەم،
بادەئى ئىشقى مۇھەببەت كاسە مۇل كەلتۈرمىشەم.

ناگەھان جامى مۇھەببەت بادەسىدىن نۇش ئېتىپ،
كۆزلەرىمدىن قەترە-قەترە ئەشكى مۇل كەلتۈرمىشەم.

جەزبە ئەيلەپ بادەئى ئىشقى مۇھەببەت كەيفىدە،
سەجدەئى شۇكرانەغە باشىمنى قۇل كەلتۈرمىشەم.

خانۇ مانىم يارنىڭ ھەققىدە ئىسار ئەيلەسەم،
ئىلتىماسىم ياردىن قىلغاي قەبۇل، كەلتۈرمىشەم.

شۇكر لىللاھ، نەۋبەتى بولدۇڭ نەبىغە ئۇممەتى،

بىل غەنىمەت فۇرسەتى، خەتمى رەسۇل كەلتۇرمىشەم.❶

— نەۋبەتى.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

—٧— —٧—— —٧—— —٧—

ئىككىنچى ئاھاڭ

ئەرزىمنى ئايتاي، ئەي يار دىلخاھ،
ئۆتۈگىدا كۆيدۇم ۋەللاھۇ بىللاھ.

سەۋدايى زۇلفۇڭ، غەم بىرلە ئىشقىڭ،
شۇكرى خۇداغە، بولدىلا ھەمراھ.

يەتتە فەلەكنى ئۆرتەگەي ئاھىم،
ئىشقىڭدا ئۆرسام ناگاھ بىر ئاھ.

---

❶ «دىۋانى نەۋبەتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995-يىل نەشرى، 70-بەت.

بولۇر ۋەبالىم ئىشقىڭدا ئۆلسەم،
ھالىمنى سورغىل سەن گاھى بىگاھ.

كىرمە رەقىبلەر سۆزىگە ھەرگىز،
سۆزۈم ئىشتكىل ئەرمەسمۇ بەدخاھ.

ئۆلدى ۋەفائى ھەجرىڭدە، ئەي شوخ،
بولغىل ئانىڭكى ھالىدىن ئاگاھ.❶

— ۋەفائى.

ۋەزن ئايرىمىسى

بەھرى مۇتەقارىبى مۇسەممەنى ئەسلەم

فەئىلۇن فەئۇلۇن فەئىلۇن فەئۇلۇن

— — ⌵ — — — — ⌵ — —

ئۈچىنچى ئاھاڭ

ئول نە قىزدۇر، ھۇرى رىزۋان ھەم بەرابەر كەلمەگەي،

❶ «مۇقام تېكىستلىرى»، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى، 154—155-بەت.

ئول نە قەددۇر، سەرۋى لەرزان ھەم بەرابەر كەلمەگەي.

كاكۇلگە مۇشكى خوتەن ھەم بەرابەر كەلمەگەي،
ئول نە لەبدۇر، لەئلى يەمەن ھەم بەرابەر كەلمەگەي.

ئول نە يۈزدۇركىم، قىزىلگۈل ھەم بەرابەر كەلمەگەي.
ئول نە ساچدۇر، باغدا سۇنبۇل ھەم بەرابەر كەلمەگەي.

ئول نە دەنداندۇر، ئاڭا گەۋھەر بەرابەر كەلمەگەي،
ئول نە سۆزدۇر، سۆز ئارا شەككەر بەرابەر كەلمەگەي.❶

— «فەرھاد-شىرىن» داستانىدىن.

ۋەزىن ئايرىمىسى

بەھرى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

— ᵕ — — — — ᵕ — — — ᵕ — — — ᵕ —

❶ 1) «شاھزادە فەرھاد ۋە مەلىكە شىرىن»، قول يازما نۇسخا.
2) «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991-يىل نەشرى، 6-بەت.

يەشمىلەر

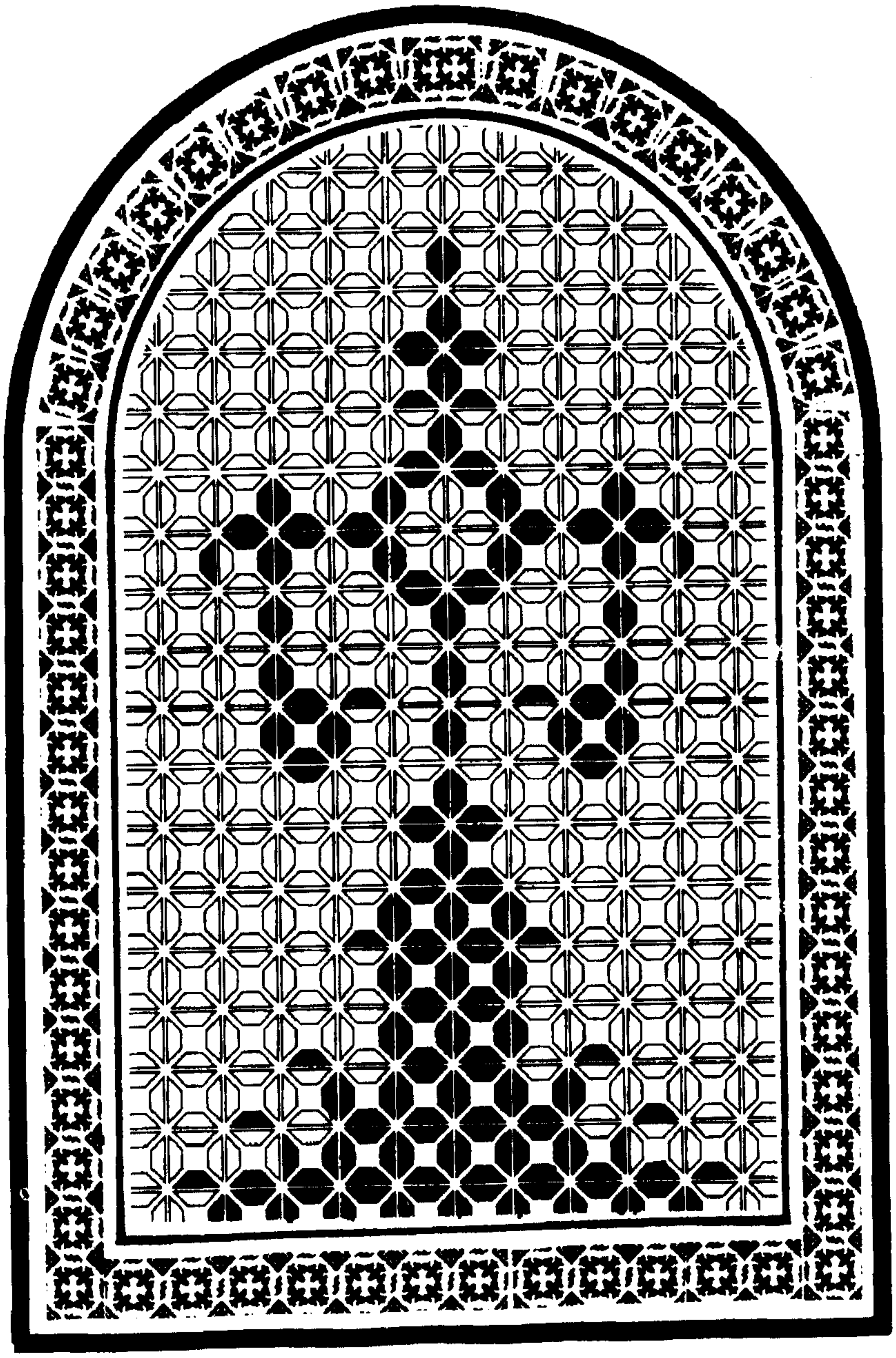

مۇندەرىجە

چوڭ نەغمە

مۇقەددىمە

بۇ قىينالغان جىنىم .... نەۋائى (43)

تەئەززە

ئەي جىمى تەختۇ تاجلىقلار .... نەۋائى (44)

ئۇ گۈزەللەر شاھى .... مەشھۇرى (45)

نۇسخە

بۇ جاھاندا .... مەھزۇن (46)

كىچىك سەلىقە (بىرىنچى ئاھاڭ)

دىلبەرنىڭ ھۆسنىنى.................. مەشرەب (47)

ئىككىنچى ئاھاڭ

ھۆسن مەملىكىتىدە .... سەيفى سەرايى (48)

مەشرەب

بىرىنچى مەشرەب

ئەي كۈمۈش تەنلىك سەرۋى .... بابىر (50)

ئىككىنچى مەشرەپ (بىرىنچى ئاھاڭ)

يارنىڭ چاھار بېغىدىن .... **نەۋبەتى** (51)

ئىككىنچى ئاھاڭ

ئەي سۆيۈملۈك يار .... **ۋەفائى** (52)

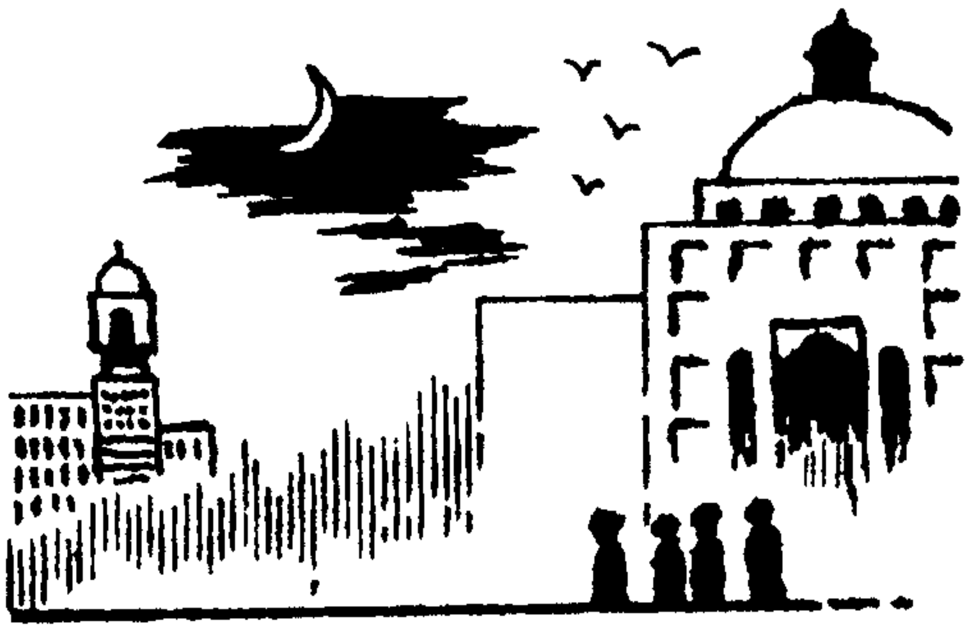

چوڭ نەغمە

مۇقەددىمە

بۇ قىينالغان جېنىم مەجنۇنلۇق ۋادىسىغا يۈزلەندى، شۇڭا بۇزۇلغان بۇ تىرىكچىلىكىمنى بىر يولىلا ۋەيران قىلاي دەيمەن.

بۇ زالىم پەلەك تۈپەيلى توپا-توزانغا ئايلاندىم، كىشىلەر تۇتىيالىق ئۈچۈن غۇبارىمنىمۇ تاپالمىسۇن.

گۆرىستان گادايلىرى مازىرىمنىڭ شېمىنى سېزەلمىسە دەيمەن، چۈنكى ئۇچقۇن چۈشكەندە ئۆي-بىساتنىڭ كۆيۈشى شەكسىز.

نەگە ماڭدىڭ دەپ سورىماڭلار، ئىختىيار ئۆزۈمدە ئەمەس، ئىختىيارىم تىزگىنىنى قازانىڭ قولىغا تاپشۇرغانمەن.

قان-ياشلىرىم تۆكەپ، زەپىران يۈزۈم قالدى. پەلەك زۇلمى باھارىمنى خازانغا ئايلاندۇردى.

يۇرتداشلىرىم بىلەن يارىمدىن بېشىمغا يۈزلەپ جاپا-مۇشەققەتلەر كەلدى. يارنى تاشلاپ، يۇرتتىن بېشىمنى ئېلىپ چىقىپ كەتسەم نېمە

بوپتۇ.

هاياتىمنىڭ شارابىدىن بىشىم ئايلاندى، ئەي ساقى، قەدەھكە قاتىللىق زەھىرىنى قۇيۇپ، خۇمارىمنى باسقىن.

ھەرقانداق كىشى پارە-پارە بولغان باغرىمنىڭ قېنى بىلەن بۇلغان-غان يۈزۈمنى كۆرسە، ھالىمنىڭ يامانلىقىغا ئىچ ئاغرىتماي قالمايدۇ.

نەۋائىنىڭ بار-يوقىنى ئۆرتەپ، ئۇنى بىراقلا ئازات قىلغىن، چۈن-كى جاھاندىن كەچمىگىچە ئاراملىق يوقكەن ئەمەسمۇ!

— نەۋائى.

تەنتەزە

ئەي، جىمى تەختۇ تاجلىقلار سىنىڭ گادىيىڭنىڭ گادىيى، كىم گادىيىڭ بولسا، ئۇ تەخت ۋە تاجغا مۇھتاج ئەمەس.

ئەگەر كۆزلىرىڭ گۇناھ ئۈچۈن غەزەپلەنسە ئەجەبلىنەرلىك ئە-مەس، چۈنكى بىمارلارنىڭ مىجەزى نازۇك بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان.

سەنەۋبەر دەرىخى قەددىڭ سەرۋىسى بىلەن بەس تالاشمىسا، شامال نېمىشقا چىنارنىڭ قولى بىلەن ئۇنىڭ كاچىتىغا ئۇرۇدۇ.

ئەي، كۆڭلۈمنى بۇزۇپ، مېنى خىيالىڭدىن چىقىرىۋەت، دېسەن، ھېچكىم ۋەيرانىدىن خەزىنە ئىستىمەيدۇ، باج تەلەپ قىلمايدۇغۇ.

پادىشاھ زالىم بولسا، ئەل ئىچىدە زۇلۇم ئەۋج ئېلىپ كەتكىنىدەك،
سەن جاپا سېلىۋەرگەچكە، كۆڭلۈمۇ، جانىمۇ مەندىن بىزار بولدى.
پىراقىڭ دەستىدىن زارلىسام، سەۋر قىل دەيسەن، ۋاي داد، سەن
كۆيۈكنى ئوت بىلەن داۋالايمەن دەۋاتىسەن.
مەنسەپ تاجىڭدىن نېمە پايدا، ئۇنى پەلەكنىڭ يۇلتۇز گۈللۈك
ئەتلەسلىرى بىلەن زىننەتلىگەن تەقدىرىڭدىمۇ، يەنىلا يوقۇلۇش چاڭ-
توزانلىرى بېسىپ كېتىدۇ.
نەۋائى سېنىڭ گادىيىڭ بولالىسىلا تەخت ۋە تاج ئىستىمەيدۇ،
چۈنكى جىمى تەخت ۋە تاجلىقلار سېنىڭ گادىيىڭنىڭ گادىيى.

— نەۋائى.

* *

ئۇ گۈزەللەر شاھى نازۇكەرەشمە بىلەن يۈزۈمگە بىر قاچات ئۇرغا-
نىدى، پەنجىسىنىڭ ئىزى يۈزۈمگە ئايدەك نەقىشلەندى.
چاقماقتەك ئاھ ئۇرالايدىغان دۆلەتنى خۇدا ھەركىمگە نېسىپ
قىلىۋەرمىگەن، بەختسىزلەرنىڭ چاقمىقىغا قاراڭغۇلۇق ھاجەت ئەمەس.
جاھاندا خارلىقتىن يۈزى زەردەك سارغايغانلارنىڭ تارتقان ئاھى
بېشىغا توغ، ئىشقى تاج بولىدۇ.
بەس، ھۇجرام ئاھىمنىڭ نۇرى بىلەن دائىم يورۇپ تۇرىدۇ، ئاي
نۇرىغا قاچان مېنىڭ ھاجىتىم چۈشكەن.
مېيىقى ئەمدى خەت تارتقان ئۇ سۇمبۇل چاچ ھۆسن دۇنياسىنىڭ

جاھانگىردۇر، ئۇنىڭ مىيىقى بىلەن چېچىغا خوتەن-چىندىن باج كېلىدۇ.

ئەي مەشھۇرى، ئۇنىڭ ھۆسنىنىڭ شۆھرىتى كۆككەيەتتى، ئالەمدە ئاي بىلەن قۇياشمۇ ئۇنىڭغا باج تۆلەۋاتىدۇ.

— مەشھۇرى.

نۇسخە

بۇ جاھاندا ۋىسال ئۇمىدى بىلەن ھىجران قايغۇسى تۆپەيلىدىن جېنى ئازار يېگەن مەندەك بىر غېرىب ناتىۋانمۇ بارمىدۇ؟

پەلەك بېشىمغا بالا تاشلىرىنى ياغدۇرۇپ، يالىڭاچ تېنىمنى لالىدەك قىزىل قانغا بويىدى.

كۆڭلۈم ئېكىنىغا سەۋر-تاقەت ئۇرۇقىنى قانچە ئەككەن بولسامۇ ئۈنمىدى، چۈنكى بۇ ئۇرۇقلار دائىم غەم قۇشلىرىغا دان بولۇپ قالدى.

ۋاي داد، ھىجران لەشكىرى شۇ قەدەر زۇلۇم سالدىكى، يۈز قېتىم «ئەل ئامان» دەپ ۋارقىرىغان بولسامۇ بىر نەپەس ئامانلىق بەرمىدى.

ئىشق باياۋانىدا ئاقىرىپ كەتكەن ئۇستىخىنىمنى كۆرگەن كىشىلەر ئۇنى ھىجران شۇۋرغانلىرىدىكى قۇيۇن بىلەن سامان دەپ گۇمان قىلىدۇ.

ئەي زاھىد، مېنى پانا مەيخانىسىدا كۆرۈپلا ماڭا ھەمشىرىك بولدۇڭ دەپ كايىما، مەندىن ساڭا زىيان يەتمەيدۇ.

سەلتەنەتنى دەپ پېقىر-مىسكىنلەردىن ئۆزۈڭنى يوشۇرما، چۈنكى بىر كۈنى شاھ بىلەن گاداي تۇپراق ئاستىغا كىرىپ تەڭ بولىدۇ.

ئەي مەيخانا ئاقساقىلى، مەن بۇ خۇمارىم ئازابىدىن ئۆلۈپ كېتىدىغان ئوخشايمەن، رەھىم قىلىپ جان چىقماستا ئاغزىمغا بىر تامچە مەي تامغۇزۇپ قوي.

ئەي نەسىھەتچى، مەھزۇنغا ئۈمىد ۋە قورقۇنچتىن سۆزلىمە. ۋىسالسىز جەننەت ماڭا ھىجران دوزىخىدىن يامانىدۇر.

— مەھزۇن.

كىچىك سەلقە

بىرىنچى ئاھاڭ

دىلبەرىنىڭ ھۆسنىنى كۆرگەنلەر بارمىكىن، ۋەسلىگە يېتەلمەي،
[مېنىڭدەك] ئۆلگەنلەر بارمىكىن؟
[مېنىڭدەك]بىر كۆرۈپ يۈز قېتىم سەجدە قىلالماي، كۆرمەي

تۇرۇپ جىنىنى بەرگەن بارمكىن؟

ئاجىز بىچارىمەن، كۆپ جەبىر-جاپا قىلما، بىۋاپانىڭ دەردىدىن [مېنىڭدەك] ئۆلۈپ كەتكەن بارمۇ؟

چەككەن ھەسرەتلىرىمگە تاغ-دالالار يىغلايدۇ، مەندەك ھەيرانلىقتا يۈرگەنلەر بارمىدۇ؟

ۋەسلىگە يېتەلمەسلىكىنى ئويلاپ، مەندەك ھىجراندا چۆللەرنى كەزگەن بارمۇ؟

مەشرەپ خوتەن سەھراسىدا داد-پەرياد قىلدى، بىر پەس ئۇنىڭ دادىغا يەتكەنلەر بارمۇ؟

— مەشرەپ.

ئىككىنچى ئاھاڭ

ھۆسن مەملىكىتىدە ساڭا تەڭ بىر ئاي مەنزىرىسى تېپىلمايدۇ. ئۇ قانداق مەنزىرە؟ گۈزەل مەنزىرە، قانداق گۈزەل؟ كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل.

بۈگۈن تەڭرى يۈسۈپنىڭ گۈزەللىكىنى ساڭا بېغىشلاپتۇ، بۇ قانداق بېغىشلاش؟ دۆلەت بېغىشلاش، قانداق دۆلەت پەخىرلىنەرلىك دۆلەت.

سۆزۈڭ كۆڭۈل خەزىنىسىگە لايىق ئۈنچە-ياقۇتتۇر، قانداق لايىق؟ شاھلارغا لايىق، قانداق شاھقا؟ شاھلارشاھىغا.

خۇلقۇڭ شېكەردىن تاتلىق، كۆڭلۈڭ تەلەپ قىلغاندىنمۇ بەكرەك

سىخىي، قانداق سىخىي؟ كاندەك سىخىي، قانداق كان؟ جاۋاھىر كىنى.

سىنىڭ بىلەن ئىشرەت قىلغۇچى نىمە دىگەن دۆلەتلىك ئاشىق — ھە، ئۇ قانداق ئىشرەت؟ جەننەت ئىشرىتى، قانداق جەننەت؟ كەۋسەر جەننىتى.

ھۆسنۈڭنىڭ زوق-شوقىدىن كۆڭۈل تۇتىلىرى ئاجايىپ لەززەت تاپتى، ئۇ قانداق لەززەت؟ شىكەر لەززىتى.

سەيفى سەرايى كۆركەم جامالىڭنى سۈرەتلەپ چىقتى، قانداق سۈرەت؟ گۈزەل سۈرەت، قانداق گۈزەل؟ جاننى ياشارتىدىغان گۈزەل.

— سەيفى سەرايى.

مەشرەب

بىرىنچى مەشرەب

ئەي كۈمۈش تەنلىك سەرۋى، سىنىڭ بويۇڭ سەرۋى، مىيىقلىرىڭ رەيھان، كۆزۈڭ نەرگىس، يۈزۈڭ گۈلشەندۇر.

سۆزۈڭ، لىۋىڭ، يۈرۈشۈڭ ۋە جامالىڭدىن دائىم تىلىم ئۆتكۈر، سۆزۈم يېقىملىق، كۆڭلۈم خۇشال، كۆزۈم روشەندۇر.

مەن ھوشسىز مىسكىن ئۇ بالالىق شوخ بىلەن قانداقمۇ قىلاي، مەن تولىمۇ بىخۇد ئاشىق، ئۇ ناھايىتى جۈرئەتلىك ۋە ھىيلىگەر.

پەلەكنىڭ جەبىر-جاپاسىدىن ۋە ئۇ گۈزەلنىڭ بالاسىدىن نالە-ئەپغان چېكىمەن، زارلىنىپ ياش تۆكىمەن.

ئىشق بالاسى ۋە يالغۇزلۇقتا، ھىجران ھەم غۇربەتچىلىكتە ئېتىم مەجنۇن، ھەمراھىم جاپا-مۇشەققەت، ئىشىم زارلاش، ياتقان يېرىم گۈلخان بولدى.

ئوقۇڭ بىلەن خىيالىڭ، دەردىڭ بىلەن مېھرىڭگە بابىرنىڭ تېنى

مەنزىل، كۆزى تۇرالغۇ، كۆكسى ۋەتەن، كۆڭلى خەزىنە بولدى.

— بابىر.

ئىگگىچى مەشرەب

بىرىنچى ئاھاڭ

يارنىڭ چاھار بېغىدىن بىر دەستە گۈل ئېلىپ كەلدىم، ئىشق-مۇھەببەت شارابىدىن قەدەھنى تولدۇرۇپ كەلدىم.

تاسادىپى مۇھەببەت جامىنىڭ مېيىدىن ئىچىپ، كۆزلىرىمدىن توختاۋسىز ياش تۆكۈپ كەلدىم.

ئىشق-مۇھەببەت شارابىنىڭ كەيپى بىلەن ئۆزۈمنى يوقىتىپ تەشەككۇر سەجدىسىگە بېشىمنى قويدۇم.

بارلىقىمنى يارغا بېغىشلىسام دېگەن ئۈمىدتە، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنى سوراپ كەلدىم.

ئەي نەۋبەتى، نەبىگە ئۈممەت بولغانلىقىڭ ئۈچۈن تەڭرىگە شۈكۈر قىل، پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ رەسۇل ھەققىدە خەتمە ئوقۇ.

— نەۋبەتى.

ئىككىنچى ئاھاڭ

ئەي سۆيۈملۈك يار، ئەرزىمنى ئاڭلا: ئەزبىرايى خۇدا، سېنىڭ ئوتۇڭدا كۆيۈۋاتىمەن.

خۇداغا شۈكۈركى، چېچىڭنىڭ سەۋداسى بىلەن ئىشقىڭنىڭ غېمى ماڭا ھەمراھ بولدى.

ئىشقىڭدا تاسادىپ بىرئاھ ئۇرسام ئاھىم يەتتە ئاسماننى ئۆرتەيدۇ.

ئەگەر ئىشقىڭدا ئۆلۈپ كەتسەم ئۇۋالىم بولۇپ قالمىسۇن، ئانچە-مۇنچە ھالىمنى سوراپ قوي.

سۆزۈمنى ئاڭلا، رەقىبلەرنىڭ سۆزىگە كىرمە، ئۇلار ھەسەتخور ئەمەسمۇ.

ئەي شوخ، ۋەفائى ھەجرىڭدە ئۆلدى، ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر تاپ.

— ۋەفائى.

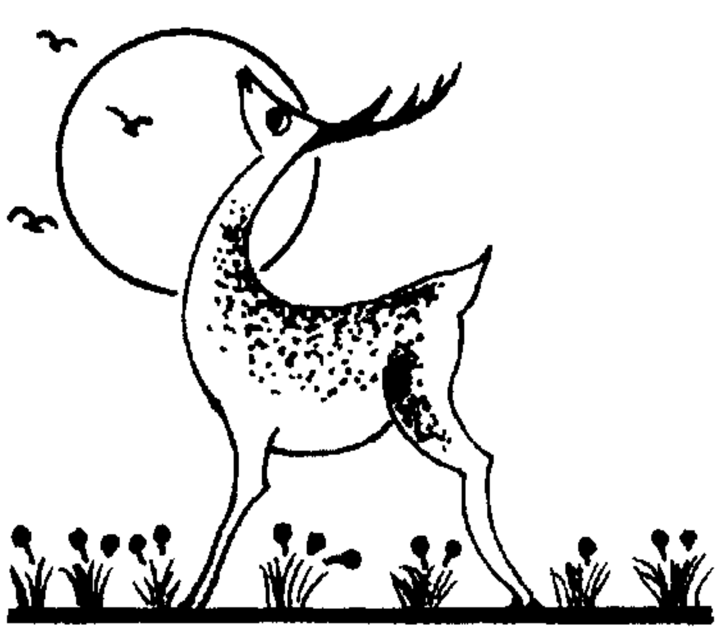

لۇغەت

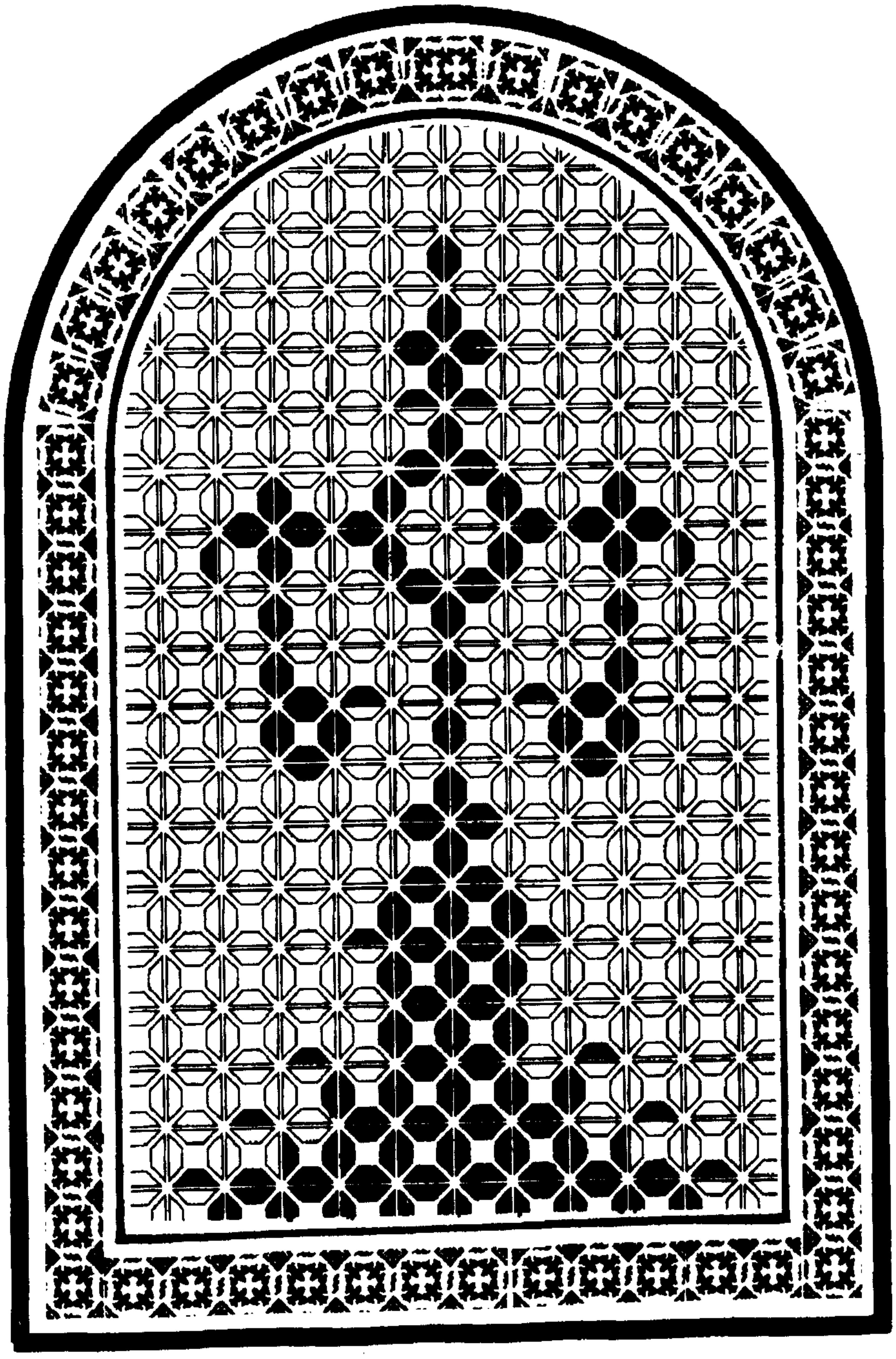

ئا

ئازۇردە ئازارىىگەن، رەنجىگەن؛
ئازۇردەجان — جېنى قىينالغان؛
ئازۇردە دىل — دىلى رەنجىگەن.

ئە

ئەزم I بىرەر ئىشنى نىيەت قىلىش، كۆڭلىگە پۈكۈش، ئىنتىلىش؛
ئەزمى راھ — يولغا چىقىش؛
ئەزمى سەيد — ئوۋغا چىقىش؛
ئەزمى ۋەتەن — ۋەتەنگە قايتىش.
ئەزم II سۆڭەك؛
ئەزمى رەمىم — چىرىگەن سۆڭەك، كونا سۆڭەك.
ئەسرۇ ناھايىتى كۆپ، غايەت، ھېسابسىز، ئارتۇق.
ئەشك كۆز يېشى؛
ئەشك جويبار — كۆزدىن ئاققان ياشلار؛
ئەشكى گۇلگۇن — قانلىق ياش؛
ئەشكى نەدامەت — نادامەت يېشى، پۇشايمان يېشى.
ئەنجۇم يۇلتۇزلار؛

ئەنجۇم قىياس — يۇلتۇزغا ئوخشاش.

ب

بادە مەي، ئىچىملىك، شاراب؛
بادەئى گۇلگۇن، بادەئى ھۇمرا، بادەئى لەئل — قىزىل مەي؛
بادەئى ئىشق — ئىشق شارابى.
بەخشش بېرىش، تەقدىم قىلىش، تارتۇق قىلىش.
بەدخاھ نىيىتى يامان.
بىداد زۇلۇم، جەبىر، ئادالەتسىزلىك.
بىللاھ خۇدا ھەققى، ئەزبىرايى خۇدا (قەسەم).
بىۋە ئاجىز، بىچارە، ھېچكىمى يوق.

پ

پەرتەۋ نۇر، شولا، يورۇغلۇق، پارلاقلىق.
پەرگالە 1) پارچە، بۆلەك 2) تىتىلغان، يۇڭدالغان؛
پەرگالە-پەرگالە — بۆلەك-بۆلەك.
پۇر تولا، كۆپ، نۇرغۇن، مول؛
پۇردىل — قەھرىمان، پالۋان؛
پۇرفەن — ھىيلىگەر، نەيرەڭۋاز؛
پۇرنەم — ياشقا تولغان؛
پۇرنۇر — نۇرلۇق، پارلاق.
پىر 1) قېرى، چال، بوۋاي؛ 2) بىرەر دىنى، گو-

روھنىڭ باشلىقى؛ رەھبىرى؛ ئىشان؛ شەيخ سوپىلارنىڭ باشلىقى؛

پىرى دەير — مەيخانا باشلىقى؛

پىرى كەنئان — يەئقۇب پەيغەمبەر.

ت

تۇتىيا مىسنىڭ دېتىدىن پەيدا بولغان كىرىستال، (قەدىمكى ۋاقىتلاردا كۆز ئاغرىقىغا ۋە كۆزنى روشەنلەشتۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن) بىرخىل كەم تېپىلىدىغان، ئەتىۋارلىق دورا.

تۇخم ئۇرۇغ، تۇخۇم، دان.

ج

جام قەدەھ، مەي پىيالىسى؛

جامى جەم — جەمشىدجامى، ئىچسە-ئىچسە شارابى تۈگىمەس قەدەھ؛

جامى مۇھەببەت — مۇھەببەت قەدەھى؛

جامى ۋەھدەت — بىرلىك قەدەھى؛

جامى ھىدايەت — مەجھۇل م: توغرا يولغا سېلىش.

جاھ مەنسەپ؛ يۇقىرى مەرتىۋە، ئەمەل؛ يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن؛

ئالى جاھ — يۇقىرى مەرتىۋىلىك؛

ساھىب جاھ — ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىسى، يۇقىرى دەرد-

جىلىك مەنسەپدار.

جەۋھەر [كۆپلۈكى: جەۋاھىر، جەۋاھىرات] 1) قىممەت باھالىق تاش؛ ياقۇت؛ 2) مەجھۇل م: يالتىراقلىق؛ 3) ئاساس، ماھىيەت، نېگىز.

جۇرم گۇناھ، جىنايەت؛

جۇرم ئەھلى — گۇناھكارلار؛

جۇرمۇ ئىسيان — جىنايەت ۋە ئىسيان.

جۇنۇن ساراڭلىق، ئەقلىدىن ئازماقلىق، سەۋدايىلىق.

خ

خەت [كۆپلۈكى: خۇتۇت] 1) سىزىق، ئىز؛ 2) يېزىق، خەت؛ 3) يېڭى چىققان بۇرۇت؛

خەتتى فەرمان — ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى.

خەتم 1) تاماملىنىش، تۈگەللىنىش، ئاخىرىغا يەتكۈزۈش؛ 2) تامغا بېسىش؛ 3) خاس، مەخسۇس؛ 4) قۇرئاننى بېشىدىن ئاخىرىغىچە قىرائەت بىلەن ئوقۇپ تاماملاش.

خەيل 1) گۇرۇھ، توپ؛ 2) ئات-ئۇلاغ توپى.

خىراج باج، سېلىق.

د

داج قاراڭغۇ، قاراڭغۇلۇق؛ ئىنتايىن قاراڭغۇ كېچە.

داغى تېخى، يەنە، ھەمدە.

دەفئ قايتۇرۇش، رەد قىلىش، كەتكۈزۈش؛

دەفئى جۇنۇن — ساراڭلىقنى يوقىتىش، سەۋدايىلىقنى قايتۇرۇش؛

دەفئى خۇمار — خۇمارنى بېسىش.

دەندان چىش.

دەير 1) بۇتخانا، 2) مەجھۇل م: مەيخانا، 3) دۇنيا؛

دەير پىرى — مەيخانا باشلىقى، مەيخانىچى؛

دەيرى فەنا — مەجھۇل م: پانىي بولغانلار [ئۆزلۈكىدىن كەتكەنلەر] دۇنياسى.

دىلبەر 1) دىلنى تارتقۇچى، 2) گۈزەل؛ سۆيۈملۈك، مەھبۇب.

دىلخاھ كۆڭلى تارتقان، دىلى خالىغان، يېقىملىق.

دىلرەبا دىلنى تارتقۇچى، كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلغۇچى، جەزىبىلىك، سۆيۈملۈك.

دۇۋاج 1) ئورۇن-كۆرپە؛ يېپىنچا؛ 2) پاختىلىق چاپان.

ر

رەخت 1) بىسات، ئۆي ئەسۋابى؛ 2) كىيىم-كېچەك؛ 3) سەپەر يۈكى.

رەفتار يۈرۈش، مېڭىش؛

باد رەفتار — شامالدەك تېز يۈرەر؛

تىز رەفتار — تېز يۈرەر، يۈگرۈك.

رەڭگىن رەڭدار، گۈزەل، يالتىراق.

رەنج مۇشەققەت، قىيىنچىلىق؛ كېسەللىك.

روزگار 1) تۇرمۇش، تىرىكچىلىك، ئائىلە ئىگىلىكى، كۈن كەچۈرۈش؛ 2) دەۋر، زامان؛

تىيرە روزگار— يامان تۇرمۇش، قاراكۈن.

ز

زاهد دۇنياۋى ئىشلاردىن يۈز ئۆرۈپ پەقەت تائەت ئىبادەت بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى شەيخ ياكى ئۆزىنى خەلقنىڭ نەزىرىدە شۇنداق قىلىپ كۆرسەتكۈچى رىياكار شەيخ.

زەهر 1) زەھەر، ئوغا؛ 2) ئاچچىق ئاغرىق؛

زەهرى قاتىل— ئاچچىق ۋە ئۆتكۈر زەھەر، ئۆلتۈرگۈچى زەھەر.

زەئفەران ساغۇچ رەڭ بەرگۈچى خۇش بۇي ئۆسۈملۈك؛

زەئفەران چهرە— سېرىق يۈز.

زىهى ياخشى، جايىدا، گۈزەل، قانداق ياخشى! (ئۆندەش سۆز).

ژ

ژالە 1) شەبنەم، 2) مۆلدۈر، 3) مەجھۇل م: ياش، كۆز يېشى؛

ژالەئى ناب— يالتىراق مۆلدۈر.

س

سەرسەر سوغۇق، كۈچلۈك ۋە قاتتىق شامال؛

سەرسەر خىرام — كۈچلۈك شامالغا ئوخشاش يۈگرۈك (ئات)؛

سەرسەرى ھىجران — ئايرىلىش سەرگەردانلىقى.

سەرگەران گاڭگىرىغان، تەمتىرىگەن، بېشى ئايلانغان، مەست.

سەڭگ تاش؛

سەڭگى شەقاۋەت — بەختسىزلىك تاشلىرى.

سەيلان كېيىك، ئاھۇ.

سۇد I سۈت؛

ئاناسۇدى — ئانا سۈتى.

سۇد II پايدا، نەپ، بەھرە؛

سۇد III سۆز بىرىكمىسىدە «سۈرتۈش، سۈركەش، ئىشقىلاش» تەك مەنىلەردە كېلىدۇ؛

خاك سۇد — تۇپىغا مىلەنگەن.

سۇنبۇل 1) بىرخىل قارا رەڭدىكى خۇش پۇراقلىق ئۆسۈملۈك؛ 2) مەجھۇل م: مەشۇقنىڭ چېچى.

سىيمىن 1) كۈمۈش، كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن؛ 2) كۈمۈشتەك ئاپئاق؛

سىيمىن بەدەن — ئاق تەنلىك؛

سىيمىن رەۋاق — ئاق راۋاق، گەج بىلەن ئىشلەنگەن راۋاق.

ش

شايىستە مۇۋاپىق، لايىق، مۇناسىپ، ماقۇل.

شەمئ 1) شام، چىراق؛ 2) يورۇغلۇق، نۇر (كۆچ-
مە م)؛
شەمئى جەمال — نۇرلۇق چېھرە؛
شەمئى خاۋەرى — قۇياش؛
شەمئى شەبستان — ئۆينى يورۇتقۇچى شام.

شۇئلە يالقۇن؛
شۇئلەئى ئاھ — ئاھنىڭ يالقۇنى؛
شۇئلەئى رۇخسار — يۈزنىڭ نۇرى.

شىۋەن نالە، زارى، پىغان، مۇڭ.

غ

غۇبار چاڭ، توزان.

ف

فەقر 1) كەمبېغەللىك، يوقسۇللۇق؛ 2) دۇنيادىن
كېچىش؛
فەقر ئەھلى — پېقىرلەر، كەمبېغەللەر؛ دۇنيادىن
كەچكەنلەر؛ كەمتەر كىشىلەر.

فەنا 1) يوقىلىش، تۈگەش، ئۆلۈش، باقاسىزلىق؛
2) ئۆزلۈكىنى يوقىتىپ، پۈتۈن بارلىقىدىن

كېـچىپ، ئىلاھىـيەتـكە قوشـۇلۇپ كېـتىش (تەسەۋۋۇفتا) .

ق

قەزا 1) بىرەر ۋەقەنىڭ يۈزەگە كېلىشى؛ 2) تاسادىپ؛ 3) ئۆز ۋاقتىدا ئورۇندالماي قالغان ئىشنى كەينىدىن ئورونلاش؛

قەزايى ئاسمانى — توساتتىن (كۈتۈلمىگەندە) يۈز بەرگەن ھادىسە؛

قەزايى يەزدانىي — خۇدادىن كەلگەن ئەجەل؛ خۇدا ئەۋەتكەن ئۆلۈم؛ ئەجەل.

ك

كاج گەدەنگە شاپىلاق بىلەن ئۇرۇش.

كاسە مەي ئىچىلىدىغان قاچا، قەدەھ؛

كاسەئى دەۋران — دەۋر قەدەھى.

كۇشا(ي) سۆز بىرىكمىسىدە «ئاچقۇچى، شاتلاندۇرغۇچى» مەنىسىدە كېلىدۇ.

كۇلبە ھۇجرا، ئاددى ئۆي؛

كۇلبەئى ئەھزان — غەم ئۆيى، غەمخانا.

كىشۋەر مەملىكەت، ۋىلايەت.

گ

گەرد I چاڭ، توزان، غۇبار؛
گەردى بەلا — بالا توزانى.

گەرد II سۆز بىرىكمىسىدە كېلىپ، «ئايلانغۇچى، كەز-گۈچى» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ؛
گەردى باد — قۇيۇن، قۇيۇنتاز.
شەبگەرد — تۈندە كەزگۈچى، كېچە قاراۋۇلى؛ مەج-ھۇل م: ئاي.

گەنج ئالتۇن، كۈمۈش، جاۋاھىراتقا ئوخشاش قىممەت-باھا ئەشيالارنىڭ توپلانمىسى، خەزىنە، توپلان-غان بايلىق.

گىريە يىغلاش، كۆز يېشى تۆكۈش.

ل

لەئل 1) قىزىل رەڭلىك تاش؛ 2) مەجھۇل م: قىپقى-زىل لەۋ، مەشۇقنىڭ لېۋى؛
لەئلى رۇممان — ئانار؛
لەئلى يەمەن — يەمەندىن چىقىدىغان ئەڭ ساپ لەئل.

م

ماھ (مەھ) ئاي؛
ماھى تاب، ماھى تابان — پارلاق ئاي، ئايدەك نۇرچې-

چىپ تۇرغان گۈزەل؛
ماھى پەيكەر — ئاي سۈرەتلىك، ئايدەك، گۈزەل؛
ماھى رويان — ئاي يۈزلۈكلەر، گۈزەللەر.

مەتلەب تىلەك، ئىستەك.

مەخزەن خەزىنە، قىممەتلىك مال، ئەشيالار ساقلىنىدىغان جاي؛
مەخزەنۇ گەنج — خەزىنە ۋە دەپىنە.

مەسكەن تۇرارجاي، ئورۇن، ئۆي.

مەفخەر 1) شان-شۆھرەت؛ 2) پەخىرلىنىش.

مەنزەر 1) كۆرۈنۈش، سۈرەت، شەكىل؛ 2) كۆزى چۈشۈدىغان، نەزەر تاشلىنىدىغان جاي.

مەھزۇن قايغۇلۇق، غەملىك، خاپا.

مەئدەن 1) كان، يەر ئاستى بايلىقلىرى؛ 2) مەجھۇل م: ھەربىر نەرسىنىڭ ئەسلى جايى، مەنبەئى.

مەئۋا باشپاناھ، تۇرار جاي، ماكان.

مۇزەللەف چاچ.

مۇل مەي، شاراب.

مىزاج ئىنساننىڭ مىجەزى، تەبىئىتى.

ن

ناتەۋان 1) كۈچسىز، بوش؛ زەئىپ، ئەپسىز، شۈدى يوق؛ 2) تاقەتسىز، كېسەل، بىتاب.

ناسھ نەسىھەتگوي، ئۆگۈت بەرگۈچى.

نەرگىس چىرايلىق، قاپقارا كۆزگە ئوخشايدىغان گۈلنىڭ

بىرتۇرى، بوتاكۆز.

نوش I — 1) تاتلىق، شېرىن تەم؛ 2) ھەسەل، بال.

نوش II — سۆز بىرىكمىسىدە كېلىپ «ئىچكۈچى» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ؛
بادەنوش — مەي ئىچكۈچى.

نىھان — يوشۇرۇن، بېكىتىلگەن.

ھ

ھەجر — جۇدالىق، يېتىشەلمەسلىك، ئايرىلىش.

ھەدىس — 1) سۆز؛ 2) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى، ئېيتقانلىرى؛ 3) يېڭى.

ھەسنا — گۈزەل، گۈزەللىكلەر، چىرايلىق، كۆركەملىكلەر.

ھەمراز — سىرداش.

ئۇ

ئۇزار — يۈز، بەت، چېھرە.

ئى

ئىتاب — قەھر، غەزەب، قىيناق.

ئىسار — مەرھەمەت، مەرھەمەت قىلماق، بېشىدىن چاچقۇ قىلماق، بېغىشلىماق، تارتۇقلىماق.

ئىزاھاتلار

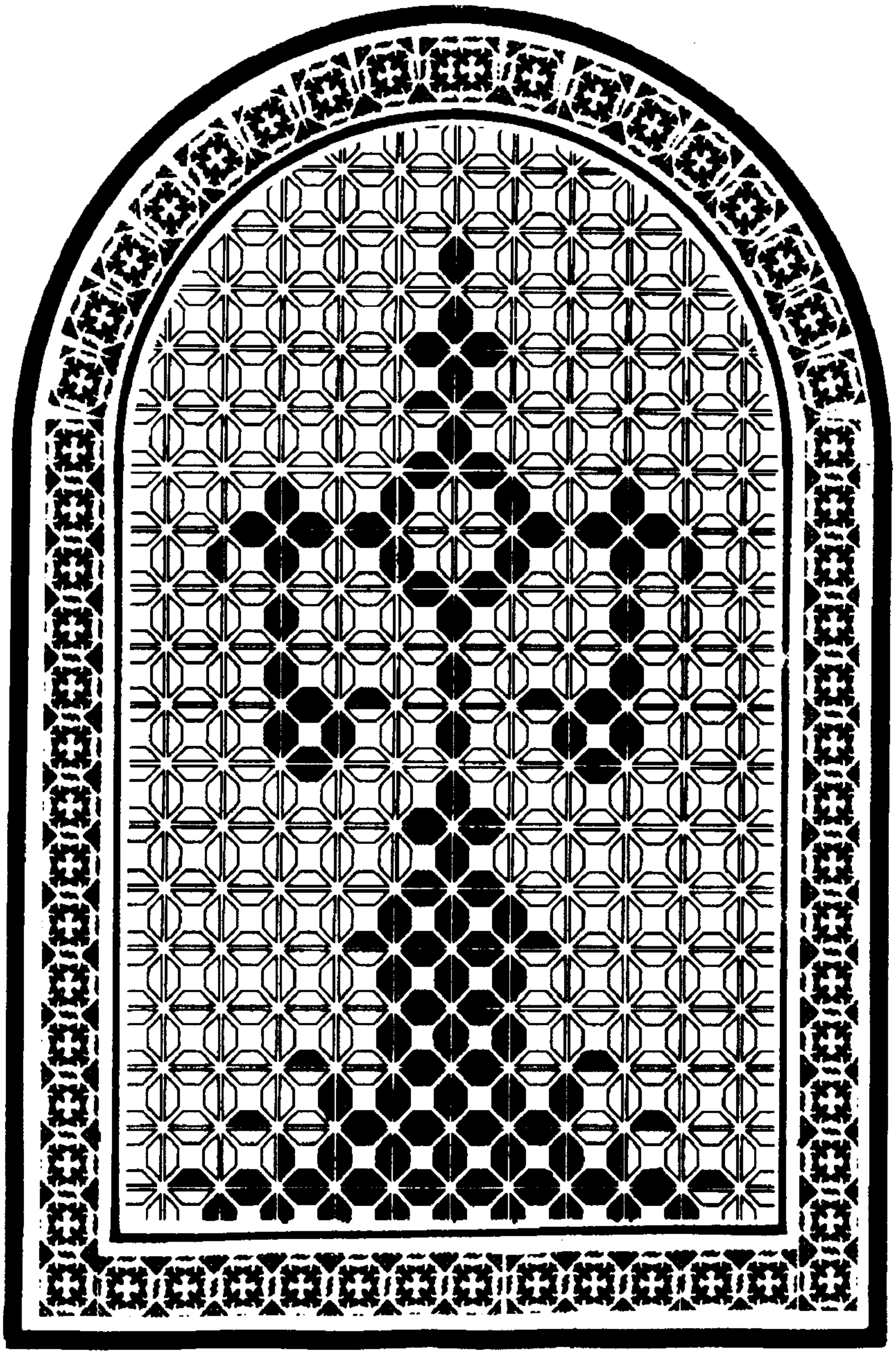

ئا

ئابى چەشمە 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مۇزىكا بۆلەكلىرىنىڭ نامى؛ 2) كۆز يېشى مەنىسىدە.

ئابىھەيات، ئابىھەيۋان، ئابى زىندەگانى ئەبەدىي ھاياتقا سەۋەب بولغان ھاياتلىق سۈيى (دەپ تەبىر بېرىلگەن). رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ئۇنى ئىچكەن كىشى ئەبەدىي ياشايدۇ دەپ ھېسابلانغان سۇ، تىرىكلىك سۈيى، ھاياتلىق سۈيى. بۇ سۇ قانداقتۇر بىر بۇلاقتىن چىقىدۇ دەپ پەرەز قىلىنغانلىقتىن **چەشمەئى ھەيۋان** ھەمدە بۇ سۇ خىزىر پەيغەمبەرگە مۇيەسسەر بولغان دېيىلىپ **خىزىر سۈيى** دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئادەم — : ئىنسان، دەسلەپكى ئىنسان ۋە دەسلەپكى پەيغەمبەر. تەڭرى دەسلەپكى ئىنسان بولغان ئادەمنى، كېيىن ھەۋۋانى ياراتقان، بۈگۈنكى ئىنسانلار ئۇلاردىن تۆرىلىپ كۆپەيگەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئالىمۇل-غەيب غايىبلىق سىرلىرىنى بىلگۈچى؛ كۆچمە م: تەڭرى.

ئاياقچى، تامسە تۇت توقۇز بۇ شاھلار ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلۈدىغان تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە بەزمىلەرنىڭ قائىدە-تەرتىپلىرىدىن بىرى بولۇپ، مەي ئىچكەندە ھەربىر كىشىنىڭ تولۇق ئىچىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مەي ئىچىلگەندىن كېيىن ساقىغا قايتۇرۇلغان ھەربىر قەدەھنى ساقى دۈم قىلىپ تەكشۈرىدۇ. بۇ چاغدا قەدەھتىن بىرەر تامچە يەرگە تېمىپ قالغىدەك بولسا، ساقى جازا سۈپىتىدە ئارقا-ئارقىدىن توقۇز قەدەھ تۇتىدۇ:

«مۇغەننى، بىر نەۋائى تۈز، نەۋائى، نەغمەئى كۆرگۈز،
ئاياقچى، تامسە تۇت توقۇز، كى دارايى زەمان كەلدى.»
— نەۋائى.

ئە

ئەبباسخان (شاھ ئابباس) «غەرىب-سەنەم» داستانىدىكى مۇھىم پېرسوناژلاردىن بىرى، سەنەمنىڭ ئاتىسى.

ئەبدۇررەشىدخان (1520—1569) XVI ئەسىردە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەشھۇر دۆلەت ئەربابى ۋە مۇتەپەككۇر شائىر. يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى. «رەشىدى» تەخەللۇسى بىلەن ئاجايىپ لىرىك شېئىرلار يازغان. ئەبدۇررەشىدخان دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» رەتلىنىپ سىستېمىلاشقان مۇزىكا ھالىتىگە كەلگەن.

ئەتتار 1) ئۇپا، ئەڭلىك، ئەتىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خۇش پۇراقلىق دورا-دەرمەكلەرنى ساتقۇچى؛ 2) «مەنتىقۇت-تەير» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى فەرىدۇددىن ئەتتارنىڭ لەقىمى.

ئەجەم 1) ئەرەب بولمىغان خەلق-لەر ۋە مەملىكەت-لەر (كۆپىنچە ئىران مەملىكىتى ۋە خەلقىغە قارىتا ئېيتىلىدۇ)؛ 2) تۇردى ئاخۇن ئاكا ئېلىپ كەلگەن «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى يەتتىنچى مۇقامنىڭ نامى.

ئەزرائىل دىنىي ئەقىدىلەر بويىچە ئادەملەرنىڭ جېنىنى ئالىدىغان پەرىشتە، ئەجەل پەرىشتىسى، (تۆت مۇقەررەب پەرىشتىنىڭ بىرى).

ئەشرەقەت مىن ئەكسى شەمسىل-كەئىسى ئەنۋارۇل-ھۇدا

«قۇياشتەك يورۇپ تۇرغان قەدەھنىڭ شولىسىدىن ھىدايەت نۇرى چاقنىدى» دېگەن مەنىدە.

ئەنەلھەق «مەن ھەقمەن» (بۇ مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇف مەنسۇر ھەللاجىنىڭ سۆزى)؛

ھۇيى ئەنەلھەق — «ئەنەلھەق» نىڭ ساداسى.

ئەھرەمەن ئەڭ ياۋۇز، دەھشەتلىك دىۋە.

ئەھلى زۇھد 1) دۇنيا ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تارتىپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولغۇچىلار؛ 2) دەرۋىشلەر.

ئەھمەد بەگ «يۇسۇف-ئەھمەد» داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى؛ يۇسۇپبەگنىڭ ئىنىسى.

ب

بابىل ئاسسۇرلۇقلار دەۋرىدە ئىراقتا قۇرۇلغان شەھەرلەر-دىن بىرى. بۇ شەھەر باغدادنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە بولۇپ، ئىنتايىن ھەيۋەت ۋە يۈكسەكلىكىدىن قەدىمكى ئەدەبىياتىمىزدا «بابىل قەلئەسى»، «بابىل چاھى» دېگەن ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن. تەۋراتتا بۇ شەھەر قەلئەسىنىڭ كۆپلىگەن تىللارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولغانلىقى توغرۇلۇق رىۋايەت قىلىنىدۇ. مۇسۇلمانلاردا بولسا بۇ قەلئە نەمرۇدنىڭ ئاسمانغا چىقىپ، تەڭرىنىڭ ئىشلىرىنى بىلىش مەقسىدى بىلەن قۇرۇلغان دېگەن رىۋايەت بويىچە «نەمرۇد قەلئەسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

بابىل قەلئەسى، بابىل چاھى «بابىل» غا قاراڭ.

باغى جىنان جەننەت بېغى.

بايات (باياد) 1) قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى؛ 2) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى توققۇزىنچى مۇقامنىڭ نامى.

بەدايىئۇل-ۋەسەت «ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى» ياكى «ئوتتۇرا ياشلىق لىرىكلىرى»، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەزايىنۇل-مەئانى» تەركىبىدىكى ئۈچىنچى دىۋانىنىڭ نامى.

بەغداد قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان شەھەر، ھازىرقى ئىراق دۆلىتىنىڭ پايتەختى.

بەھرۇن-نەجات «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ باش

قەھرىمانى فەرھاد تەرىپىدىن شىرىن ئۈچۈن قېزىلغان چوڭ كۆلنىڭ نامى؛ (ئەينى مەنىسى: قۇتۇلۇش دەرياسى) .

بەھرى ئۇممان 1) ئۇممان دېڭىزى؛ 2) كۆچمە م: كاتتا دېڭىز، زور دېڭىز.

بىلقىس سۇلەيمان پەيغەمبەر زامانىدا يەمەننىڭ سەبە شەھىرىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بىر مەلىكە. سۇلەيمان پەيغەمبەر ئۇنى ياخشى كۆرگەن ۋە پەلەستىنگە چاقىرتىۋالغان.

پ

پەنجىگاھ 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى بەشىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) بەشىنچى دەرىجە، بەشىنچى ئورۇن؛ 3) بەش، بەشىنچى.

پىشرەۋ (پەشرو) 1) ئىلگىرى يۈرگۈچى، ئالدىدا ماڭغۇچى، يېتەكچى؛ يول باشلىغۇچى؛ 2) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە تەركىبىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى.

ت

تەئەززە (تەزە) 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) ئازابلىغۇچى، قىينىغۇچى، كۆڭۈلنى مۇڭلاندۇرغۇچى.

تەئكىد (تەئقىد) 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلەكىنىڭ نامى؛ 2) باغلىنىش؛ 3) بىرەر پىكىرنى تېخىمۇ ئېنىق ھالدا ئورتىغا قويۇش؛ 4) ئىلگىرى سۆزلىگەن پىكىر؛ 5) تەكىتلىمەك.

تۇبى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جەننەتتىكى تولىمۇ چىرايلىق بىر دەرەخ، جەننەت دەرىخى؛ كلاسسىك ئەدەبىياتتا يارنىڭ كېلىشكەن قەددى-قامىتىگە سىمۋول قىلىنىدۇ.

تۇر دىنىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مۇسا پەيغەمبەر تەڭرى بىلەن سۆزلەشكەن تاغنىڭ نامى. بۇ جايدا مۇسا پەيغەمبەر ئوت ياققان. بۇ تاغ ئەرەبىستاندىكى ئەقەبە كۆرپىزى بىلەن سۇۋەيش ئارىسىدا بولۇپ، ئۇ «جەبەلى مۇسا» ۋە «تۇرى سىينا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۇفان رىۋايەتلەرگە كۆرە، ناھايىتى قەدىم زاماندا يۈز بەرگەن ئىنتايىن كۈچلۈك دۇنياۋىي سۇ تاشقىنى. بۇ قېتىمقى دەھشەتلىك ئاپەتتە نۇھ پەيغەمبەر باشچىلىقىدىكى بىرقانچە كىشىلا كېمە بىلەن قۇتۇلۇپ قالغان بولۇپ، بۈگۈنكى ئىنسانلار شۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىمىش.

تۆت «قۇل» «قۇرئانى كەرىم» دىكى «قۇل» سۆزى بىلەن باشلىنىدىغان تۆت سۈرىنىڭ قىسقارتىلغان ئومۇمىي نامى. بەزىدە «چەھار قۇل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دىنىي ئەقىدىلەر بويىچە بۇ سۈرىلەر كۆپ خاسىيەتلىك دەپ قارىلىدۇ.

تۆت مەزھەب 1) «ھەنەفى» مەزھىپى. بۇ مەزھەبنىڭ ئىمامى ئەبۇ ھەنىفە نۇئمان بىننى سابىت. ئۇ باغدادلىق بولۇپ ئابباسىيلار دەۋرىدە ياشىغان فىقھە ئىلمىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئاساسچىلىرىدىندۇر. 2) «مالىكى» مەزھىپى. بۇ مەزھەپنىڭ ئىمامى مالىك بىننى ئەنەس بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 93-يىلى مەدىنەدە تۇغۇلۇپ، 179-يىلى ۋاپات بولغان. «ئەل-مۇۋەتتە» ئىسىملىك ئەسىرى بار. 3) «شافىئى» مەزھىپى. بۇ مەزھەپنىڭ ئىمامى ئەبدۇللاھ بىننى مۇھەممەد بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 150-يىلى تۇغۇلۇپ، 204-يىلى ۋاپات بولغان. نەسەبى ئەبدۇمەنافتا مۇھەممەد پەيغەمبەرگە تۇتىشىدۇ. فىقھە ئىلمىگە دائىر ئەسەرلىرى بار. ئاتاغلىق تەفسىرشۇناس ۋە مۇھەددىستۇر. 4) «ھەنبەلى» مەزھىپى. بۇ مەزھەپنىڭ ئىمامى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ھەنبەلى بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 164-يىلى تۇغۇلغان، 241-يىلى ۋاپات بولغان. 30 مىڭ ھەدىسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مۇسنەد» ناملىق ئەسىرى بار.

ج

جامى جەم شاھ جەمشىد ياساتقان تىلسىملىق جام، قەدەھ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، جەمشىد ھېكىملەرگە بۇيرۇتۇپ ئىككى جام ياساتقان. ئۇنىڭ بىرى ئىچىدىكى شارابنى ئىچسە-ئىچسە تۈگىمەيدىغان، ئۆكتۇرسىمۇ ئىچىدىكى شاراب تۆكۈلمەيدىغان جام بولۇپ، ئۇ «جامى ئىشرەت

فەزاي» دەپ ئاتالغان. يەنە بىرى مەي ئىچكەندە ئۇنىڭ ئىچىدە جاھاندىكى جىمى ھادىسىلەر كۆرۈنىپ تۇرىدىغان جام بولۇپ، ئۇ «جامى جەھاننەما»، «جامى گىتىنەما»، «جامى جەھانبىن» دەپ ئاتالغان.

جەمشىد 1) ئۇلۇغ پادىشاھ، ئالىي ھۆكۈمدار، مەلىك؛ 2) ئىراننىڭ قەدىمكى ئەپسانىۋى پادىشاھلىرىدىن بىرى (كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قىسقارتىپ «جەم» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ).

جەننەتۇل-فىردەۋس جەننەت بېغى. دىنىي ئەقىدىلەر بويىچە سەككىز جەننەتنىڭ بىرى، بىر دەرىجىسى.

جەننەتۇل-مەئۋا 1) جەننەت، جەننەت يېرى، جەننەت ماكانى. دىنىي ئەقىدىلەر بويىچە دىندار، گۇناھسىز كىشىلەرنىڭ روھى ئۇ دۇنيادا راھەت-پاراغەتتە ياشايدىغان جاي؛ ئالىي ۋە ئەڭ گۈزەل باغ، بەھىشت؛ 2) سەككىز جەننەتنىڭ بىرىنىڭ نامى، جەننەتنىڭ بىر دەرىجىسى.

جۇلا (جىلا) 1) «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) روشەنلىك، پارلاقلىق.

خ

خەزايىنۇل-مەئانى «مەنىلەر خەزىنىسى». ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ئىچىدە غەزەللەردىن ئىبارەت 16 خىل ژانىردىن تەركىب تاپقان، 44 مىڭ 803 مىسرالىق،

3130 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت دىۋاننىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇ كۆپىنچە «چەھار دىۋان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

خەمسە مەسنەۋىي شەكلىدە يېزىلغان بەش ئەسەر دېمەكتۇر. بۇنداق ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنلەر «خەمسەنەۋىس» ياكى «خەمسەچى» دېيىلىدۇ. شەيخ نىزامى گەنجەۋى، ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى مەشھۇر خەمسە نەۋىسلەردۇر.

خەيبەر ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھىجاز ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى، مەدىنەنىڭ 170 كىلومېتىر شىمالىدىكى بىر شەھەر. قەلئە ئېگىز بىر قىيانىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان. بۇ قەلئە ھىجرىيىنىڭ يەتتىنچى يىلى يۈز بەرگەن خەيبەر ئۇرۇشى بىلەن شۆھرەت تاپقان.

خوتەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى بىر شەھەر. قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى؛ شەيخ سۇلەيماننىڭ «لۇغەتى چاغاتاي» ناملىق ئەسىرىدە «خوتەن» سۆزىنى «ئەزىم شەھەر» ، «بۈيۈك قەلئە» دەپ ئىزاھلايدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتتا بۇ شەھەرنى ھۆسۈندار-گۈزەل قىزلىرى، داڭلىق ئىپار-ئەنبەرلىرى، نەپىس گىلەم، يىپەك ماللىرى بىلەن كۆپ ماختىشىدۇ.

خۇسرەۋ 1) پادىشاھ، ھۆكۈمدار، ئالىي ھۆكۈمران؛ ئىراننىڭ قەدىمكى كەيانى شاھلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

خۇسرەۋ پەرۋىز ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سى ئىچىدىكى «فەرھاد-شىرىن» داستانىنىڭ مۇھىم پېرسوناژ-

لىرىدىن بىرى؛ پەرھادنىڭ رەقىبى.

خۇسرەۋشاھ «ھۆرلىقا-ھەمراجان» داستانىدىكى باش قەھرىمان ھەمراجاننىڭ دادىسى.

خىزىر، ئىسكەندەر ۋە زۇلمەت قىسسىسى «قىسەئى ئابىھە-يات» قا قاراڭ.

خىزىر رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئابىھەيۋان (تىرىكلىك سۈيى) نى ئىزدەپ تاپقان ۋە ئۇنىڭدىن ئىچىپ، دائىمىي تىرىك يۈرگەن بىر پەيغەمبەرنىڭ نامى. كىشىلەرگە ياردەم بېرىش، دوستلۇق ئىزھار قىلىش بىلەن مەشھۇر.

د

دارايى زەمان زامان پادىشاھى دېگەن مەنىدە. دارا — ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددىي ئىسكەندەرى» ناملىق داستانىدىكى قەدىمكى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولغان مۇھىم پېرسوناژ، ئىسكەندەرنىڭ قېيىن ئاتىسىدۇر. ئۇ جاھاننى قولىغا كىرگۈزگەن قۇدرەتلىك جاھانگىر سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتتا شاھ-لارنىڭ سەلتەنىتىنىڭ يۇقىرىلىق دەرىجىسىنى كۆر-سىتىشتە سىمۋول قىلىنىپ: «دارايى زەمان» — زامان پادىشاھى؛ «دارا» — پادىشاھ؛ ساھىب، ئىگە مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

دارۇل-فەنا بۇ دۇنيا، ئۆتكۈنچى دۇنيا؛ فانىيلىق ئۆيى.

دارۇل-قەزا قازىخانا.

داستان 1) «ئون ئىككى مۇقام» ئىچىدىكى بىر چوڭ مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى. 2) نەزىم (مەسنەۋىي) ياكى نەسىر شەكلىدە يېزىلغان (ئېيتىلغان) چوڭ ھەجىمدىكى ھېكايە، داستان؛ 3) خەلق قەھرىمانلىرى ھەققىدىكى ئېپىك ئەسەر؛ 4) كۆچمە م: كەچمىش ۋەقە، سەرگۈزەشت؛ 5) تارىخ.

داۋۇد «قۇرئانى كەرىم» دە ئىسمى ئاتالغان بەنى ئىسرائىل پەيغەمبەرلىرىدىن بىرى. سۇلەيمان پەيغەمبەرنىڭ ئاتىسى. بۇ زات ھەم پەيغەمبەر، ھەم سۇلتان ئىدى. ئۆزىگە ئىبرانىچە «زەبۇر» كىتابى نازىل بولغان. بەكمۇ خۇشئاۋاز ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرى 1010- يىلى ۋاپات بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

دەمى ئىيسا دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئىيسا پەيغەمبەر ئۆز نەپىسى بىلەن ئۆلگەنلەرنى تىرىلدۈرىدىكەن. كلاسسىك ئەدەبىياتتا يارنىڭ لېۋىنىڭ جان بېغىشلايدىغانلىقى مەسىھاغا ئوخشىتىلىدۇ ۋە «مەسىھا نەفەس»، «مەسىھا دەم» ھەم «مەسىھاۋەش» دېگەن تەۋسىفلەر بېرىلىدۇ.

دىۋان قەدىمكى شائىرلارنىڭ شېئىرلار توپلىمى. قاپىيە ئېتىبارى بىلەن ھەرپ تەرتىپى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ھەجمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان شېئىرىي مەجمۇئە.

ر

راك 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى بىرىنچى مۇ-

قامىنىڭ نامى؛ 2) بەزى مەنبەلەردە «رەگ» دەپمۇ كۆرسىتىلگەن؛ بۇ «ساپ»، «خاس» مەنىسىنى بىل-دۈرىدۇ، مەسىلەن: رەگ ئالتۇن — ساپ ئالتۇن؛ 3) «رەگ» (پارسچە)— تومۇر، قان تومۇر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

روزى قىيامەت دىنىي رىۋايەتلەر بويىچە ئىنسانلارنىڭ قايتا تىرىلىش كۈنى. بۇ كۈنى ئىنسانلار ئۆز ھاياتىدا قىل-غان ياخشى-يامان ئىشلىرىدىن تەگرى ئالدىدا ھېساب بەرگىدەك.

رۇستەم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدە تەس-ۋىرلەنگەن قەدىمكى ئىران پالۋانلىرىدىن بىرى. بە-دىئي ئەدەبىياتتا باتۇر، پالۋانلارنىڭ سىمۋولى سۈپىتى-دە «رۇستەمچە»، «رۇستەم سۈپەت» ··· دېگەن ئوخ-شىتىشلار قوللىنىلىدۇ.

رىزۋان 1) رازىلىق، مەمنۇنىيەت؛ 2) كۆچمە م: جەن-نەت.

ز

زەھەبنا ۋادىيەل-مەقسەد، ۋەجەدنا ماھۇۋەل-مەقسۇد — مەقسەد ۋادىسىنى كېزىپ، كۆزلىگەن نىشانىنى تاپ-تۇق:

«نەۋائى، كەئبە زىكرىن قويكى، بىز دەيرى فەنا ئىستەپ
زەھەبنا ۋادىيەل-مەقسەد، ۋەجەدنا ماھۇۋەل-مەقسۇد».

— نەۋائى.

زىلەيخا رەبغۇزىنىڭ «قىسەسۇل-ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى ئىچىدىكى «يۇسۇف-زىلەيخا» داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى؛ ئېزىز مىسرىنىڭ قىزى.

س

سەرۋەر رەئىس، باش، سەيىد: سەرۋەرى ئالەم — پۈتۈن ئالەملەرنىڭ سەرۋەرى، ئالەمنىڭ ئىگىسى.

سەلىقە 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) زوق، ئىستەك، مەيل.

سەنەم 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) بۇت؛ 3) كۆچمە م: گۈزەل يار، مەھبۇب؛ 4) «غەرىب-سەنەم» داستانىدىكى باش قەھرىمانلاردىن بىرى؛ غېرىبنىڭ مەشۇقى؛ شاھ ئاباساخاننىڭ قىزى.

سەنەۋبەر «سەنەۋبەر» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى. خۇرشىد شاھنىڭ ئوغلى، گۈلپەرىنىڭ ئاشىقى.

سەييادى ئەزەل ئەزەل ئوۋچىسى، ئىنسانلارنىڭ جېنىنى ئېلىشقا مەسئۇل پەرىشتە ئەزرائىل؛ قازا.

سۇلەيمان بەنى ئىسرائىل پەيغەمبەرلىرىدىن بىرى. داۋۇد پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى. دادىسىنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن يەتتە يىلدا «بەيتۇل-مۇقەددەس» نى قۇرۇپ چىقتى. قۇددۇستا ھۆكۈمەتنىڭ بىر چوڭ سارىيىنى بەرپا قىلدى. شەرق ۋە غەرب پادىشاھلىرىنى ئۆز ئىتائىتىگە

كىرگۈزدى، 40 يىل ھەم پادىشاھلىق ھەم پەيغەمبەرلىك قىلدى؛ جىن-شەيتان، دىۋە-پەرىلەرنى بوي سۇندۇرۇپ چىقتى؛ ئۇچار قاناتلار ۋە باشقا ھايۋاناتلارنىڭ تىلىنى بىلەتتى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

سىگاھ 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئۇچىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) ئۇچىنچى دەرىجە، ئورۇن.

سىمىيا 1) ئاددىي مەدەنلەرنى ئالتۇن مەدىنىگە ئايلاندۇرۇش غايىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر تەتقىقات. بۇ تەتقىقات كۆپلىگەن ماددىلارنىڭ تېپىلىشىغا سەۋەب بولغان ۋە خىمىيە ئىلمىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە خىزمەت قىلغان؛ 2) نىشان، ئىشارەت، ئالامەت مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

سىينا «تۇر» غا قاراڭ.

ش

شاھ بەرقۇت «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان» داستانىدىكى پېرسوناژلاردىن بىرى. كوھى قافنىڭ شاھى، شەمسى جاناننىڭ دادىسى.

شاھرۇخ «ھۆرلىقا-ھەمراجان» داستانىدىكى باش قەھرىمانلاردىن بىرى بولغان ھۆرلىقانىڭ دادىسى. شۇ داستاندىكى مۇھىم پېرسوناژلاردىن بىرى.

شاھى خۇرشىد «سەنەۋبەر» داستانىدىكى مۇھىم پېرسوناژلاردىن بىرى. شۇ داستاننىڭ باش قەھرىمانى بولغان سەنەۋبەرنىڭ ئاتىسى.

شاھى مۇرغان قۇشلار شاھى، قۇشلارنىڭ ئۇلۇغى.

شەمسى جانان «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان» داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى. قەمەر شاھنىڭ مەشۇقى، كوھى قافنىڭ شاھى بەرقۇتنىڭ قىزى؛ گۈزەل پەرى.

شەھزادە فەررۇخ «شاھزادە فەررۇخ-مەلىكە گۈلرۇخ» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى. قەندىھار شەھىرىنىڭ شاھى لەندىھۇرنىڭ ئوغلى. گۈلرۇخنىڭ ئاشىقى.

شىرىن «فەرھاد-شىرىن» داستانىدىكى ئاساسىي پېرسوناژ؛ باش قەھرىمان فەرھادنىڭ مەشۇقى؛ ئەرمىنىيە شاھى مېھىنبانۇنىڭ ئارزۇلۇق سىڭلىسى.

غ

غەرايىبۇس-سىغەر «بالىلىق ئاجايىباتلىرى» ياكى «بالىلىق لىرىكىلىرى». ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەزايىنۇل-مەئانى» تەركىبىدىكى بىرىنچى دىۋانىنىڭ نامى.

غەرىب «غەرىب-سەنەم» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى؛ سەنەمنىڭ ئاشىقى؛ ھەسەن ۋەزىرنىڭ ئوغلى.

غىلمان 1) غۇلام، خىزمەتكار؛ 2) رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، جەننەتنىڭ خىزمەتكارى. [بۇ سۆز گەرچە كۆپلۈك شەكلىدە بولسىمۇ لېكىن بىرلىك مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. بىرلىكى: غۇلام].

ف

فەرھاد نەۋائى «خەمسە» سى ئىچىدىكى ئەڭ يىرىك ئەسەر «فەرھاد-شىرىن» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى؛ شىرىننىڭ ئاشىقى.

فەرىدۇن تۇران شاھلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

فەۋائىدۇل-كىبەر «قېرىلىق پايدىلىقلىرى» ياكى «قېرىلىق لىرىكىلىرى». بۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەزايىنۇل-مەئانى» تەركىبىدىكى تۆتىنچى داستانىنىڭ نامى.

ق

قەمەرشاھ «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى. شەمسى جانانىنىڭ ئاشىقى.

قۇڭرات قەدىمكى تۈركىي قەۋملەردىن بىرىنىڭ نامى.

قىسەئى ئابىھەيات رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خىزىر پەيغەمبەر ۋە ھەزرىتى ئىسكەندەر ئابىھايات (تىرىكلىك سۈيى) نى ئىزدەپ زۇلمەت ئىچىگە كىرگەن ۋە كۆپ جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتقان، نەتىجىدە بۇ سۇ خىزىر پەيغەمبەرگە مۇيەسسەر بولغان. بۇ ۋەقەلەر بەدىئىي ئەدەبىياتتا «قىسەئى ئابىھەيات» (ئابىھايات قىسسىسى) دەپ ئاتالغان.

قىيات قەدىمكى تۈرك قەۋملىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

ك

كوھى قاف قاپ تېغى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ تاغ پۈتۈن يەر يۈزىنى ئوراپ تۇرغان بولۇپ، ئەنقا قۇشىمۇ، ئابىھايات (تىرىكلىك سۈيى) مۇ مۇشۇ تاغدا ئىمىش.

گ

گۈلەمخان شۇ ناملىق داستاننىڭ باش قەھرىمانى.

گۈلجامال «غەرىب- سەنەم» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى غېرىبنىڭ سىڭلىسى.

گۈلجەملە «ھۈرلىقا- ھەمراجان» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى ھەمراجاننىڭ سىڭلىسى.

گۈلشاھ «گۈلشاھ- ۋەرەقە» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى، ۋەرەقەنىڭ مەشۇقى، ھىمامىنىڭ قىزى.

گىتىنەما جاھاننى كۆرسەتكۈچى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىختىرا قىلدۇرغان، دۇنيادىكى مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان) جام.

ل

لەۋھى قەلەم دىنىي ئەقىدىلەرگە قارىغاندا، ھەربىر شەيئىنىڭ ئاۋۋىلى ۋە ئاخىرىنىڭ ئەزەل كۈنى ئىلمىي ئىلاھىدا يېزىلىشى ۋە ئۇنىڭ بىر ئاتىلىشى.

لەئلى بەدەخشان بەدەخشاندىن چىقىدىغان ئەڭ ساپ، ئەڭ تازا لەئل، ياقۇت، بەدىئىي ئەدەبىياتتا بۇ بەدەخشان ياقۇتى يارنىڭ لىۋىگە ئوخشىتىلىدۇ.

لەيلى 1) تۇم قاراڭغۇ كېچە؛ 2) ئەرەبىي ئايلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كېچىسى؛ 3) «لەيلى-مەجنۇن» داستانىنىڭ ئايال قەھرىمانى؛ مەجنۇننىڭ مەشۇقى.

لولى 1) دولان قىزى، دولانلىق؛ 2) كۆچمە م: شوخ، گۈزەل، سۆيۈملۈك، يار.

م

مەجنۇن 1) نەۋائى «خەمسە» سى تەركىبىدىكى «لەيلى-مەجنۇن» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى؛ لەيلىنىڭ ئا-شىقى؛ 2) ساراڭ، ئەقلىدىن ئازغان، مەجنۇن.

مەشرەب 1) «ئون ئىككى مۇقام» ئىچىدىكى ئۈچىنچى چوڭ مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان شائىر بابا رەھىمنىڭ تەخەللۇسى؛ 3) بەزمە، ئولتۇرۇشنىڭ نا-مى. 4) تەبىئەت، خاراكتېر، ئادەت، خۇلق، رە-ۋىش.

مەقام 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان نامى؛ 2) جاي، تۇرار جاي، ئورۇن؛ 3) دەرىجە، باسقۇچ.

مەلەك 1) پەرىشتە؛ 2) كۆچمە م: ناھايىتى گۈزەل؛ مەلەك-ۋەش — پەرىشتەدەك، پەرىشتەگە ئوخشاش.

مەنسۇرھەللاجى ئەسلى ئىسمى ھۈسەيىن. تەسەۋۋۇپ مەس-
لىكىدە مەشھۇر، مەنىۋىي ئىستىغراق (ئۆزىنى بىلمى-
گەن ھالدا ھەيرەتكە چۆمۈش) ھالىتىدە ھېسسىياتلى-
رىنى، چۈشەنچىلىرىنى زاھىرەن شەرىئەتكە زىت ھال-
دا سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن ھىجرىيىنىڭ 306-يىلى قەت-
لى قىلىنغان.

مۇز داۋان قەدىمكى دەۋرلەردە ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ جە-
نۇبتىن تەڭرى تېغىنى كېسىپ، شىمالغا ئۆتىدىغان
كارۋان يولىدىكى قىش-ياز مۇز ئېرىمەيدىغان خەتەر-
لىك، تار بىر داۋان. ئۇ «مۇز ئارت داۋىنى» دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر يېنى تىك تاغ بولۇپ، يەنە بىر
يېنى ئاستى كۆرۈنمەيدىغان قاپتال، بۇ داۋان ھازىرقى
ئاقسۇ بىلەن مۆڭغۇلكۆرە ناھىيىسىنىڭ شوتا يېزىسى
ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇسا پەيغەمبەر «قۇرئانى كەرىم» دە نامى ئاتالغان پەيغەم-
بەرلەردىن بىرى. دىنىي رىۋايەتلەرگە كۆرە، تۇر تې-
غىدا تەڭرى بىلەن سۆزلەشكەن دېيىلىدۇ.

مۇستەفا 1) «تاللانغان، تاللاۋېلىنغان» دېگەن مەنىلەردە؛
2) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى.

مۇستەھزاد 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىس-
مىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) ئارتتۇ-
رۇلغان، ئارتتۇرما؛ 3) مىسرالار ئاخىرىغا ئەرۇز
قائىدىسى ئاساسىدا يېرىم مىسرا ئارتتۇرۇلىدىغان بىر-
خىل شېئىرىي شەكىل.

مۇشاۋەرەك «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئون بى-

رىنچى مۇقامىنىڭ نامى. بەزى مەنبەلەردە «نىشئاۋە-
رەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ «يۇرەككە تىغدەك تە-
سىر قىلغۇچى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

مۇشكى خوتەن خوتەن ئىپارى، ئەڭ ساپ، ئەڭ ئېسىل،
بەكمۇ خۇش پۇراق ئىپار. بۇ ئىپار خوتەن كېيىكىنىڭ
كىندىكىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن كلاسسىك ئەدەبىياتتا
«مۇشكى خوتەن» دەپ ئاتايدۇ ۋە ھىدىنى يارنىڭ چې-
چىنىڭ ھىدىغا، رەڭگىنى قارىلىقىغا ھەم كۆز گۆھە-
رىنىڭ قارىچۇقىغا ئوخشىتىدۇ.

مۇقەددىمە 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىس-
مىدىكى دەسلەپكى مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى، بۇ بۆلەك
«مۇقام» دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ 2) ئالدىدا ماڭغۇچى
(ئەسكەر)؛ 3) ئالدى بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆز، نۇ-
تۇق؛ ئەسەرنىڭ باشلىنىش قىسمى، كىرىش سۆز.

مىئراج كېچىسى «لەيلەئى مىئراج» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھىج-
رىيە كالېندارى بويىچە رەجەب ئېيىنىڭ يىگىرمە يەت-
تىنچى كېچىسى. مۇشۇ كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر
مىئراجغا چىققان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ن

نەغمە 1) «ئون ئىككى مۇقام» دىكى كۈي ئىسمىلىرىدىن
بىرى، مەسىلەن: «چوڭ نەغمە» دېگەنگە ئوخشاش؛
2) كۈي، ئاھاڭ، مۇقام؛ 3) سايراش.

نەقشبەندىي خوجا باھاۋىددىن نەقشبەند تەرىپىدىن يولغا

قويۇلغان سوپىيلىق تارمىقىغا تەۋە كىشى.

نەۋا 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئونىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) ئاۋاز، سادا، ئۈن؛ 3) كۈي، مۇزىكا ئاھاڭى، مۇڭ-لۇق ئۈن؛ 4) بايلىق؛ 5) نەسىۋە، بەھرە.

نەۋادىرۇش-شەباب «ياشلىق نادىرلىقلىرى» ياكى «ياشلىق لىرىكىلىرى»، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەزايىنۇل-مەئانى» تەركىبىدىكى ئىككىنچى دىۋاننىڭ نامى.

نۇسخە 1) «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ چوڭ نەغمە قىسمىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) يېزىق، بېرەر يېزىقنىڭ ئەينەن كۆچۈرمىسى؛ 3) كىتاب، رىسالە.

ھ

ھاتەمى تەي تولۇق ئىسمى ئەبۇ ئادى بىننى ئەبدۇللاھ بىننى سەئىد. بۇ زات ئەرەب قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن ۋە شائىرلىرىدىن بولۇپ، سېخىيلىقى بىلەن شۆھرەت تاپقان. بەزى شېئىرلىرى توپلىنىپ بىر دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە لوندرادا نەشىر قىلىنغان. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىغىچە ياشىغان بولسىمۇ لېكىن دىدارلىشىشتىن بورۇن ۋاپات بولغان.

ھەمراجان «ھۆرلىقا-ھەمراجان» داستانىدىكى باش قەھرىمان. ھۆرلىقانىڭ ئاشىقى.

ھۆرى ئەين جەننەتتىكى كېيىك كۆزلۈك، ناھايىتى گۈزەل

قىزلار، كۆزلىرىنىڭ قارىچۇقى بەكمۇ قارا، ئېقى بەكمۇ ئاق بولغان جەننەت قىزلىرى.

ھۇسەينىي قەدىمكى مۇقاملارنىڭ بىرىنىڭ نامى. كلاسسىكلارنىڭ غەزەللىرىدە بۇ نام تىلغا ئېلىنىدۇ:

«مەقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۇسەينىيۇ ئەجەم دەرلەر،
بۇلاردىن يوقارىكىم پەردەئى باياتىنى چالسام».

— مەشرەب.

ھىجاز 1) قەدىمكى مۇقاملاردىن بىرىنىڭ نامى؛ 2) ئاھاڭ، كۈي؛ 3) ئەرەبىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى، مەككە ۋە مەدىنە شەھەرلىرى جايلاشقان تېررىتورىيە.

ھىندۇ 1) ھىندى، ھىندىستانلىق؛ 2) كۆچمە م: قارا رەڭلىك.

خالى ھىندۇ — قارا مەڭ.

ئۇ

ئۇششاق 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى سەككىزىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) ئاشىقلار، سۆيگۈچىلەر.

ئۆ

ئۆزھال 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئالتىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) ئۆزىنىڭ ھالى-زارى، ھال-زار ئېيتماق، ئۆز ئەھۋالىدىن قايغۇرماق، نال-زار

قىلماق.

ۋ

ۋامىق نورۇزاخۇن كاتىب زىيائى يازغان «ۋامىق-ئۇزرا» ناملىق داستاننىڭ باش قەھرىمانى، ئۇزرانىڭ ئاشىقى.

ۋەرەقە «گۈلشاھ-ۋەرەقە» داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى. گۈلشاھنىڭ ئاشىقى، ھىلالنىڭ ئوغلى.

ۋەيسى قىرەن (ئۇۋەيسەل-قەرانى) ياكى ۋەيس دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كىشى خەلىفە ئەبۇ بەكرى ۋە خەلىفە ئۇمەر دەۋرلىرىدە مەدىنىدە كۆپ ھۆرمەت قازانغان، ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بولۇپ، ھەدىستە مەدھىيىلەنگەن ۋەلى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئى

ئىبنى يەمىنجان رەبغۇزىنىڭ «قىسەسۇل-ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدىكى مەشھۇر «يۇسۇف ۋە زىلەيخا» قىسسىسىنىڭ باش قەھرىمانى يۇسۇپنىڭ بىر ئانىدىن بولغان قېرىندىشى، ئۇكىسى.

ئىراق 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى ئون ئىككىنچى مۇقامنىڭ نامى؛ 2) ئىراق دۆلىتى.

ئىسفىھانچە قىلىچ ئىسفىھاندا ياسالغان قىلىچ، ئىسفىھان قىلىچى، ئېسىل ۋە ئۆتكۈر قىلىچ.

ئىسكەندەر ئىسكەندەر زۇلقەرنەين؛ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەمسە» تەركىبىدىكى «سەددىي ئىسكەندەرى» ناملىق داستانىنىڭ باش قەھرىمانى. «ئابىھايات»نى ئىزدەپ خىزىر پەيغەمبەر بىلەن زۇل-مەتكە كىرگەن بولسىمۇ لېكىن بۇ سۇنى ئىچىشكە مۇۋەپپەق بولالمىغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئىسمائىل لەقىمى «زەبىھۇللاھ»، رەبغۇزىنىڭ «قىسەسۇل-ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدە ئالاھىدە تەسۋىرلەنگەن پەيغەمبەرلەردىن بىرى. ئۇ ئىبراھىم پەيغەمبەر-نىڭ ئوغلى، ئاتىسى ئوغلى ئىسمائىلنى تەڭرى يولىدا قۇربانلىق قىلماقچى بولىدۇ، سەبى ئىسمائىلمۇ چىن دىلىدىن رازى بولىدۇ. قۇربانلىق قىلىش ئالدىدا تەڭ-رى ئىسمائىلنىڭ ئورنىغا جەننەتتىن بىر كۆك قوچ-قارنى ئەۋەتىدۇ. قوينى قۇربانلىق قىلىش شۇنىڭدىن قالغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئىشرەبۇ يائەيىيۇھەل-ئەتشان «ئەي تەشنالار، ئىچىڭلار!» دېگەن مەنىدە:

تەشنەلەب ئولمە، نەۋائىي، چۈن ئەزەل ساقىسىدىن
«ئىشرەبۇ يائەيىيۇھەل-ئەتشان» كېلۇر ھەردەم نىدا».
— نەۋائىي.

ئىشرەت ئەڭگىز 1) سۇلتان ئەبدۇررەشىدخانىنىڭ خانىشى، مۇقامشۇناس مەلىكە ئامانىساخان ئىجاد قىلغان مۇ-قامنىڭ نامى؛ 2) «شادلىق قوزغىغۇچى» مەنىسىدە.

ئىيسا «قۇرئانى كەرىم»دە نامى كۆرسىتىلگەن پەيغەمبەر-لەردىن بىرى. رەبغۇزىنىڭ «قىسەسۇل-ئەنبىيا» نام-

لىق ئەسىرىدە رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىيسا پەيغەمبەر بى بى مەريەم ئانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، بىر نەپەس بىلەن ئۆلۈكنى تىرىلدۈرەلەيدىغان خاسىيەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن «رۇھۇللاھ» دەپ ئاتالغان.

ي

يادا تاش 1) رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ تاشقا قان چاچرىسا يامغۇر ياغىدىكەن، قەدىمكى زاماندا قورغاقچىلىق بولۇپ قالغىدەك بولسا، كىشىلەر قوي-كالىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قېنىنى يادا تاش ئۈستىگە تامغۇزىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن يامغۇر تىلەيدىكەن؛ 2) قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئالتۇننىڭ راست-يالغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇنى يادا تاشقا سۈركەيدىكەن، شۇنىڭدا ئالتۇننىڭ راست-يالغانلىقى مەلۇم بولىدىكەن.

يارىم ساقى 1) «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى بىر مۇزىكا بۆلىكىنىڭ نامى؛ 2) مەي تۇتقۇچى، شاراب سۇنغۇچى (مۇھەببەت شارابى بىلەن مەست قىلغۇچى) يار.

يەمەن 1) ئەرەب دىيارىدىكى بىر ۋىلايەتنىڭ نامى؛ 2) بۇ يەردە «يەمەن دېڭىزى» مەنىسىدە كەلگەن بولۇپ، ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، بۇ دېڭىزدىن ناھايىتى ئېسىل ئۈنچە-مەرۋايىت، ياقۇت چىققىدەكمىش:

«كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ رەڭگىنى كۆزدىن يۈز چەمەن بولدى،

ئەقىق ئەرنىڭنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يەمەن بولدى».

— سەككاكى.

يەئقۇب «قۇرئانى كەرىم» دە ئىسمى ئاتالغان پەيغەمبەرلەر-دىن بىرى. ئىسھاق پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى. «يۇسۇف-- زىلەيخا» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى يۇسۇپنىڭ ئاتى-سى. ئوغلى يۇسۇپتىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ پىراقىدا 40 يىل ياش تۆككەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

يۇسۇف يەئقۇب پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى. رەبغۇزىنىڭ «قىسە-سۇل-ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى تەركىبىدىكى «يۇ-سۇف-زىلەيخا» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى، زىلەيخا-نىڭ ئاشىقى.

يۇسۇفبەگ «يۇسۇف-ئەھمەد» داستانىنىڭ باش قەھرىما-نى، ئەھمەد بەگنىڭ ئاكىسى.

كلاسسىك شائىرلارنىڭ

قىسقىچە تەرجىمىھالى

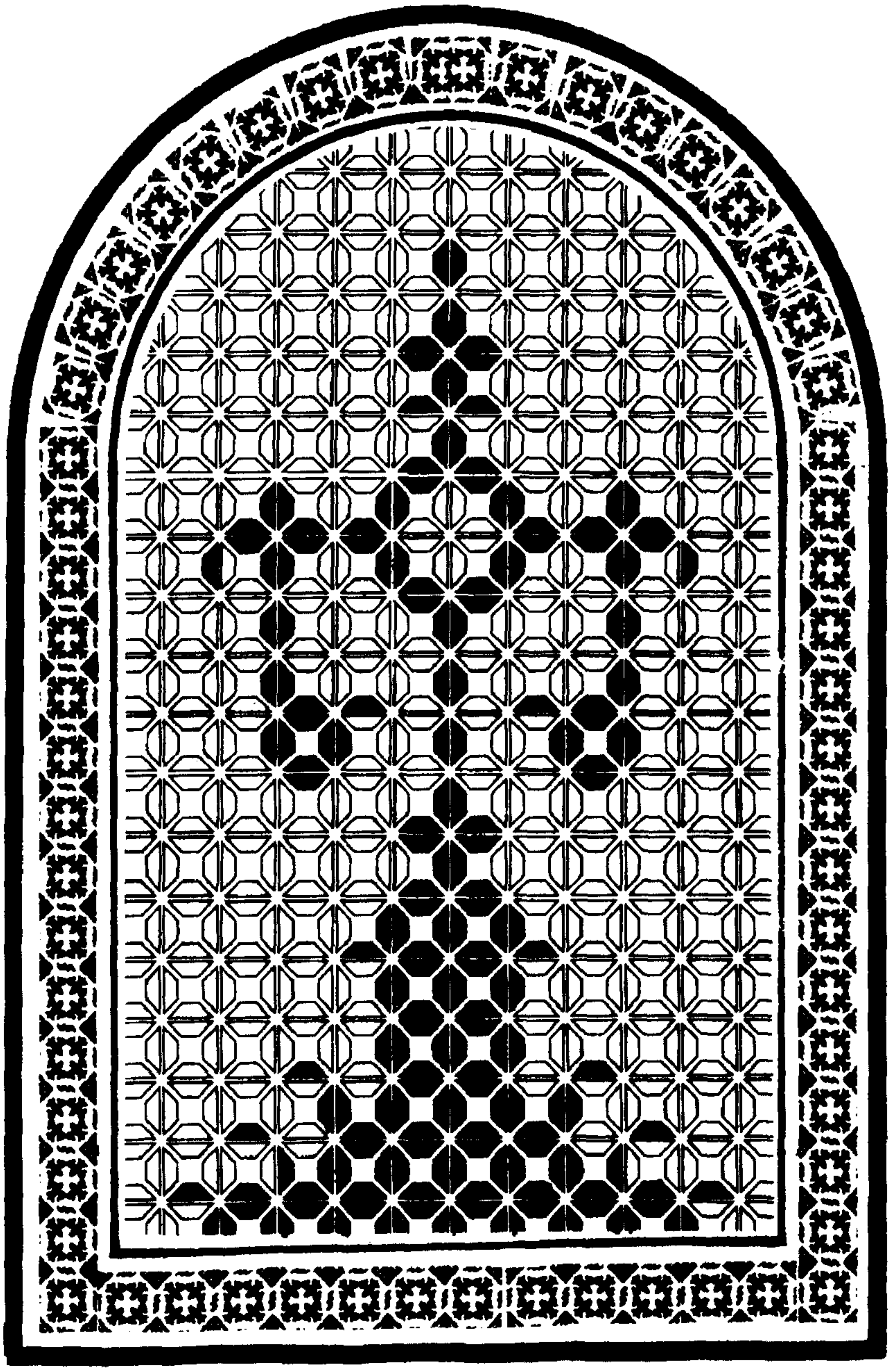

مۇندەرىجە

سەيفى سەرايى 99
نەۋائى 99
بابىر 101
مەشرەب 103
مەھزۇن 105
نەۋبەتى 106
ۋەفائى 107
مەشھۇرى 107

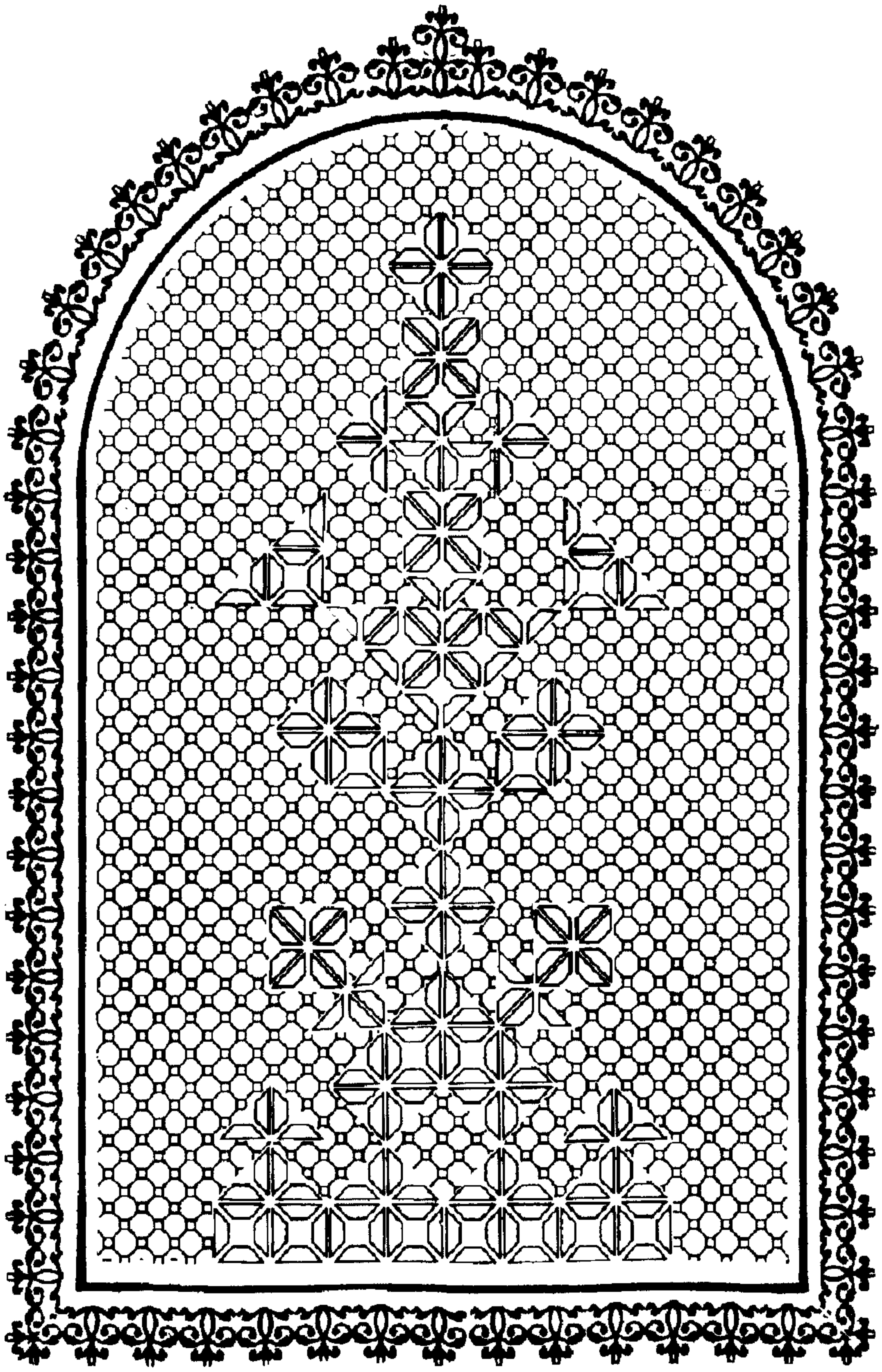

سەيفى سەرايى— XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سە-راي شەھىرىدە ياشىغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىنى مىسىردا ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان شېئىر، داستانلارنى يازغان. سەيفى سەرايى قالدۇرغان ئەڭ چوڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلاردىن بىرى «گۈلىستان-بىت-تۈركىي» ناملىق تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ھىجرىيە 793-(مىلادى 1390—1391-) يىلى 10-ئايدا تامام بولغان. سەيفى سەرايىنىڭ بۇ تەرجىمىسى گۈلىستانىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەرجىمىسى، پارس تىلىدىن ئىككىنچى بىر تىلغا قىلىنغان بىرىنچى قېتىملىق تەرجىمىسى ۋە ئەڭ مۇكەممەل تەرجىمىسىدۇر. «گۈلىستان-بىت-تۈركىي» نىڭ بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسى گوللاندىيىنىڭ لېيدىن ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. سەيفى سەرايىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى «سۇھەيل ۋە گۈلدۇرسۇن» ناملىق داستاندۇر. بۇ داستاندا شائىر ئەينى دەۋردە يۈز بەرگەن رېئال ۋە گۈزەل مۇھەببەت ۋاقەسىنى ھېكايە قىلىدۇ.

سەيفى سارايىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغان بىرقانچە غەزەل، قەسىدە، قىتئەلىرى ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ۋەكىللىرىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

نەۋائى— ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر

شائىردۇر. غىياسىددىن كىچىك ئوغلى ئەلىشىر نەۋا-
ئى 1441-يىلى ھىراتتا تۇغۇلۇپ، 1501-يىلى ۋاپات
بولغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئىلىم-مەرىپەتكە،
ئەدەبىياتقا، قىزغىن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي
ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ بىلىملىك كىشىسىگە ئايلانغان.
ئاساسىي ئۆمرىنى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈ-
زۈپ، شېئىرىيەتتە ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى قولغا
كەلتۈرگەن. ئۆز ئىجادىيىتىدە شېئىرىيەتنىڭ خىلمۇ-
خىل ژانىر ۋە شەكىللىرىنى قوللىنىپ ۋە ئىجادىي
تەرەققى قىلدۇرۇپ، ئاجايىپ پارلاق ئۈلگىلەرنى يارات-
قان.

نەۋائىنىڭ «خەزايىنۇل-مەئانى» (مەنىلەر خەزى-
نىسى) ۋە «خەمسە» سىدىن باشقا تەزكىرىلىرى، ئىل-
مىي نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى، ئەخلاقىي ئەسەرلىرى،
تارىخىي ئەسەرلىرى، بىئوگرافىك ئەسەرلىرى ۋە ۋە-
سىقىلىرى بولۇپ جەمئى 29 پارچە ئەسەرنى ئۆز ئىچىد-
گە ئالغان كۈللىياتى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.
ئۇنىڭ دىۋانلىرى، خەمسىلىرى ۋە يەككە ئەسەرلىرى-
نىڭ قول يازمىلىرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئىنتايىن
كۆپ تارقالغان.

«خەزايىنۇل-مەئانى» نەۋائى ئەسەرلىرى ئىچىدە
ئاساسەن غەزەللەردىن ئىبارەت 16 خىل لىرىك ژانىر-
دىن تەركىب تاپقان، جەمئى 44 مىڭ 803 مىسرالىق
3130 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «چەھار دىۋان»
بولۇپ، بۇنىڭ كۆپى سەممىيەتكە، گۈزەللىككە، ۋا-
پادارلىققا مەپتۇنلۇق؛ ئالدامچىلىققا، ساختىپەزلىك-

كە، ۋاپاسىزلىقىقا نەپرەت بىلەن تولغان لىرىكىلار-دۇر.

نەۋائى ئەسەرلىرى تېماتىك مەزمۇن، بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن خىلمۇخىل بولۇشى بىلەنمۇ ھەجمى جەھەتتىكى كۆپلۈكى بىلەنمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇر-ىدۇ. ئۇنىڭ تىل-ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا ۋە باشقا تېمىلا-رغا دائىر ئەسەرلىرىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئىلغار بولغان زور ئەھمىيەتلىك پىكىر-لەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ۋە بەدىئىي ماھارىتىنىڭ يۈكسەكلىكى بىلەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر سەنئەتكاردۇر. نەۋائىدىن كېيىن ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ھەممىسى دې-گۈدەك ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پىر-ئۇستازى ساناپ، ئۇ-نىڭدىن ئۈلگە ئالغان نەۋائى ئەسەرلىرى تۆت ئەسىردىن بېرى ئۇيغۇر مەدرىسلىرىنىڭ مۇھىم ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نۇرغۇن نەغمىلىرى نەۋائى غەزەللىرى بىلەن جاراڭلايدۇ.

خوتەنلىك موللا ئىسمە تۇللاھ ئىبنى نېئمەتۇللاھ مۇئجىزنىڭ «تارىخى مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە: نەۋائى شېئىرىيەت دۇنياسىدىكى بىر بۈيۈك سىما بولۇشتىن تاشقىرى، ئۆز نۆۋىتىدە ئىستېداتلىق مۇغەننى ۋە مۇقامشۇناس بولغان، «نەۋا» مۇقامىنى ئىختىرا قىلغان.

بابىر — ئىسمى زەھىرىددىن مۇھەممەد بولۇپ، «بابىر»

تەخەللۇسى بىلەن ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى. 1483-يىلى تۇغۇلۇپ، 1530-يىلى ۋاپات بولغان. 1495-يىلى ئۇنىڭ ئاتىسى ئۇمەر شەيخ مىرزا ۋاپات بولدى. 12 ياشلىق بابىر ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بولدى. 1504-يىلى شايبانىخان ئەندىجانىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، زەھىرىددىن ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن ئافغانىستانغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ يەردە كابۇل ۋە بەدەخشاننى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. 1526-يىلى ھىندىستاننى ئىشغال قىلىپ، «بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسى» (1526—1761) گە ئاساس سالدى.

بابىر ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا «بابىرنامە» ، «مۇبەييەن» ، «مۇختەسەر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى ۋە ئۆز غەزەللىرىدىن بىر دىۋان تۈزدى. يەنە ئۇ تۈزگەن «خەتتى بابىرى» ناملىق ئېلىپبە كىتابى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ساۋات چىقىرىشنىڭ دەستۇرى بولغانىدى. مەكتەپلەردە بولسا، «مۇبەييەن» ناملىق ئەسىرى مۇھىم ئوقۇشلۇق بولۇپ كەلگەنىدى.

زەھىرىددىن موھەممەد بابىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەشھۇر يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخاننىڭ تاغىسى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا سەئىدىيە خانلىقى بىلەن بابىر شاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئافغانىستان، ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىلار ئىنتايىن قويۇق بولغانىدى. شائىر ئەبدۇررە-

شىدخان شېئىرىيەتتە بابىرنى ئۆز ئۇستازى ھېسابلايت-
تى.

بابىر مەشھۇر ھۆكۈمران بولۇپلا قالماي، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە پۈتۈن شەرقتە، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا زور شۆھرەت قازانغان كاتتا شائىردۇر. ئۇ لۇتفى، سەككاكى، نەۋائى قاتارلىق كلاسسىك شائىر-لارنىڭ ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ئۇلۇغ سەنئەت-كار. ئۇنىڭ غەزەل ۋە رۇبائىيلىرى ژانىرىنىڭ رەڭ-مۇرەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، يۇكسەك بە-دىئىي سەنئىتى بىلەن كىشى قەلبىنى مەپتۇن قىلىدۇ.

بابىر شېئىرلىرى رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ۋە ھا-دىسىلەر بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. ئۇنىڭ ئەسەر-لىرىدە ئىنسانىي مۇھەببەت، پاك سۆيگۈ، ۋاپادارلىق، ھىجران ۋە ئەلەملەر ئاساسى مەزمۇن قىلىنغان، ۋە-تەنگە ۋە خەلققە بولغان مۇھەببەت چوڭقۇر ئەكس ئەت-كەن، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىق كەسكىن نەپرەت ئاستى-غا ئېلىنغان.

مەشرەب — بابا رەھىم مەشرەب پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەندى-جان شەھىرىدە مىلادى 1641-يىلى دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چېغىدىلا ئاتىسىغا ئەگىشىپ نەمەنگانغا كۆچۈپ كەلگەن. نەمەنگان مەكتەپلىرىدە باشلانغۇچ ساۋاتقا ئې-رىشكەن. كېيىن ئاتىسى ئۇنى موللا بازار ئاخۇنىنىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇرغان. بابا رەھىم مەشرەب بۇ يەردە پارس-تاجىك، ۋە ئەرەب تىللىرىنى ئۆگىنىۋالغان. شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇشقا كىرىش-

كەن.

مەشرەب 1672-يىلى جاھانگەشتىلىك يولىغا چۈ-شۈپ، قەشقەرگە — ئافاق خوجا ھوزۇرىغا كەلگەن. بۇ ۋاقىت سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ئىدى. مەشرەب يەتتە يىلغا يېقىن ئافاق خوجا خىزمە-تىدە بولغان. ئۇ 1672-يىلدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە 39 يىل جاھانگەشتە بولۇپ ياشىغان. بۇ جەرياندا تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدىكى شەھەرلەرنى، ماۋەرائۇن-نەھر، خۇراسان ئۆلكىلىرى-نى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق دىيارىنى ۋە بۇ يەردىكى شەھەر يېزىلارنى كەزگەن. مەشرەب ئىنسانىيەت جە-مئىيىتىدىكى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنى ساختىلىق، قەبىھلىك، خۇنۇكلۇكنى ۋە بۇلارنىڭ ھەممە جايدا ئوخشاشلىقىنى چۈشەنگەن، شۇنداقلا رې-ئال ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەن. مەشرەب مىلادى 1711-يىلى فېئودال مۇتەئەسسىپلەرنىڭ پىت-نىسى بىلەن ئەشتەرخانلار سۇلالىسىغا مەنسۇپ قۇندۇز شەھىرى ھۆكۈمرانى مەھمۇد قاتاغان تەرىپىدىن شۇ يەردە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مەشرەب شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسى تېمىسى رېئال ھايات ۋە ئىنسانىنىڭ ئۇنىڭدىكى قىسمەت-تەقدىرى، غا-يىۋى ئىنتىلىشلىرىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇ خەلقنى، خەلقنىڭ پاك ھېس-تۇيغۇلىرىنى كۈيلەپ، ئۇلارنىڭ قايغۇ ھەسرەتلىرىگە ئورتاقلاشتى. ئۇنىڭ ئىشقىي لى-رىكىلىرى رېئال دۇنياغا مۇھەببەت باغلاش، ئىنسان-نىڭ رېئال بەخت-سائادىتىنى بەرپا قىلىشتەك ئىلغار

ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

مەشرەب ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئۆزبېك ۋە باشقا خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرىمۇ نۇرغۇن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مەشرەب شېئىرىيىتىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر. مەشرەب غەزەللىرى ئۈچ ئەسىردىن بۇيان «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، خەلقىمىز تىلىدا ياڭراپ كەلمەكتە.

مەھزۇن — ئىسمى ئىسمائىل بولۇپ، «مەھزۇن» ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. ئىسمائىل مەھزۇن XVIII ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ، ئىككىنچى يېرىمىغىچە ياشىغان. «دىۋانى مەھزۇن» دىكى ئايرىم بىشارەتلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ يۇرتى خوتەن بولۇپ، «گۇجانباغ» كەنتىدىن ئىكەنلىكى مەلۇم.

«دىۋانى مەھزۇن» شائىرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر يادنامىسى. ئۇنىڭدىكى غەزەللەر كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى ئەنئەنىۋى تېما مۇھەببەت توغرىسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «پەلەك زۇلمى» دىن شىكايەت، رىياكار شەيخلارغا، ھەسەتخورلارغا، زالىملارغا غەزەپ-نەپرەت مەھزۇن شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر. مەھزۇن شېئىرلىرىدا ۋاپادارلىق، ساداقەت، سەمىمىيلىك، كەمتەرلىك ۋە ھالال مېھنەتنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ.

«دىۋانى مەھزۇن» دىكى شېئىرلار غايىۋى مەز-
مۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ھېسسىياتقا بايلىقى، ئىپادى-
لەش شەكلىنىڭ خىمۇ خىللىقى، بەدىئىي ۋاستىلەر-
نىڭ رەڭمۇ رەڭلىكى، لىرىكىۋىيلىقى بىلەن ئالاھىدە
خاراكتېرلىقتۇر.

نەۋبەتى — ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مەش-
ھۇر نامايەندىلەردىن بىرى. تارىخىي مەنبەلەردە نەۋبە-
تى XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەن (ئىلچى
) دە تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە ياشاپ، ئىجادىي پائالىيەت
بىلەن شۇغۇللانغان بۈيۈك مۇتەسەۋۋۇپ شائىر دەپ
كۆرسىتىلىدۇ. «دىۋانى نەۋبەتى» شائىرنىڭ دەۋرى-
مىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر بەدىئىي مىراسى-
دۇر. بۇ دىۋان ھىجرىيە 1160- (مىلادى 1747-) يىلى
يېزىلىپ تاماملانغان. نەۋبەتى دىۋاندىكى ئەسەرلىرىنى
ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە ئە-
رۇز ۋەزنىنىڭ خىلمۇ خىل بەھرىلىرىدە يازغان. بۇ
شېئىرلار ئاساسەن ئىشق- مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىل-
غان.

نەۋبەتى غەزەللىرىدە «مەشۇق» نىڭ گۈزەل سىما-
سى، ئاشىقنىڭ ۋىسال ئارزۇسى، ھىجران ئازابى،
رەشك ئوتى، مۇغەنىينىڭ نەغمە ساداسى، بۇلبۇلنىڭ
مۇڭلۇق ناۋاسى قاتارلىق مەزمۇنلار بىلەن تەڭرىنىڭ
ئىشتىياقى، ھەمدۇسانا، تەۋبە- ئىستىغپارغا ئوخشاش
تۇيغۇ، ئوي- پىكىرلەر ئۆز- ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن.
يەنە ئىلمنى ئۇلۇغلاش، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانىي

مۇھەببەت، دوستانە ياردەم قاتارلىقلارمۇ نەۋبەتى ئە-
سەرلىرىنىڭ مۇھىم تېماتىك مەزمۇنلىرىدۇر.
نەۋبەتى ئۆزى ياراتقان «يار»، «ساقى» غا ئوخ-
شاش سىمۋوللاشتۇرۇلغان غايىۋى ئوبرازلار ۋاستى-
سى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رېئال ھايات ۋە ئىجتىمائىي
تۇرمۇشقا، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە بولغان كۆز قا-
راشلىرىنى ۋە بۇھەقتىكى نازۇك ھېسسىياتلىرىنى را-
ۋان، ئوبرازلىق، رەڭدار، شېئىرىي تىل بىلەن ئىن-
تايىن ماھىرانە ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

ۋەفائى — «مەزھەرى» گە قاراڭ.

مەشھۇرى — ئىسمى ئىبراھىم بولۇپ، «مەشھۇرى»
ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. شائىر مەشھۇرى XIX
ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەندە ياشاپ ئىجادىيەت ئېلىپ
بارغان. «دىۋانى مەشھۇرى» ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان
ئەدەبىي مىراسى بولۇپ، XIX ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرى-
يىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. دىۋان-
دىكى غەزەللەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىشق-مۇھەببەت
تېمىسىغا بېغىشلانغان، دىداكتىك مەزمۇنلارمۇ خېلى
سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەشھۇرى ئۆزغەزەللىرىدە
«يار» دېن ئىبارەت سىمۋولىستىك ئوبرازنى يارىتىش
ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھايات توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى قا-
راشلىرىنى ۋە گۈزەل ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى، كىشى-
لىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى تۇيغۇلىرىنى ماھىرلىق
بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بىز «دىۋانى مەشھۇرى» دىكى غەزەللەرنى ئوقۇغىنىمىزدا «جۇنۇن دەشتىدە ئاۋارە بولغان ئاشىقلار» نىڭ، «گەردۇندىن بېشىغا ئۇزۇلمەي بالالار يېغىۋاتقان بىچارىلەر» نىڭ پەريادىنى ئاڭلاۋاتقاندەك بولىمىز. شۇنداقلا ھىجران ئازابى، ۋىسال ئۈمىدى بىلەن يېنىدۋاتقان مەشۇقنىڭ ئوتلۇق يۈرىكىنى تىڭشىغاندەك بولىمىز.

«ئون ئىككى مۇقام» نوتىسىدا قوللىنىلغان شەرتلىك بەلگىلەر ھەققىدە ئىزاھات

1. مۇقام ئاھاڭلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئۇنىڭ نوتىدىكى ئىپادىلىنىشى.

مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمە، تەئەززە، تەئەززە مەرغۇلى، نۇسخە، نۇسخە مەرغۇلى ۋە جۇشۇرگىلىرىدە $\frac{4}{4}$ ئۇدارلىق، $\frac{5}{4}$ ئۇدارلىق، $\frac{2}{4}\ \frac{3}{4}$ ئۇدارلىق ۋە $\frac{6\frac{1}{2}}{4}$ ئۇدارلىق ئالاھىدىلىكلەربار. «بايىرىم ساقى» ئاھاڭى پەقەت «ئۇششاق» مۇقامىدىلا بولۇپ، ئۇنىڭدا $\frac{7}{8}$ ئۇدارلىق ئالاھىدىلىك بار.

$\frac{7}{8}$ ئۇدارنىڭ فورمولىسى مۇنداق: $\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$

«مۇستەھزات»نىڭ ئۇدار فورمولىسى مۇنداق: $\frac{5}{4}=\frac{(3+2)}{4}$

«چوڭ سەلىقە»نىڭ ئۇدار فورمولىسى مۇنداق: $\frac{5}{8}=\frac{(3+2)}{8}$

«داستان»نىڭ ئۇدار فورمولىسى مۇنداق: $\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$

«مەشرەپ»نىڭ ئۇدار فورمولىسى مۇنداق: $\frac{9}{8}=\frac{(3+6)}{8}$

يۇقىرىدىكىدەك ئۇدارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاھاڭلاردىكى ھەربىر تاكتىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ئۇدارىنىڭ ئۈچ ئاۋازدا، ئىككى تۇتاشما ئاۋازدا ۋە تۆت تۇتاشما ئاۋازدا قاتارلىشىپ كېلىشى «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنىڭ ئۇدار جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ مۇقاملارنىڭ «چوڭ نەغمە» قىسمىدىكى بەزى ئاھاڭلاردا $\frac{6\frac{1}{2}}{4}$ ئۇدار شەكلى كۆرۈلىدۇ. ئۇ، تۆت پارچە ئاۋازنىڭ بىرىكىپ بىر ئۇدار ھاسىل قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭدا پۈتۈن ئۇداردىن ئالتىسىنىڭ، يېرىم ئۇداردىن بىرسىنىڭ بارلىقىنى، ھەربىر تاكتىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا $2\frac{1}{2}$ ئۇدار، كېيىنكى قىسمىدا تۆت

ئۇدارنىڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، $\frac{6\frac{1}{2}}{4}=\frac{(2\frac{1}{2}+4)}{4}$ فورمىلىسى بويىچە ئىپادىلىنىدۇ.

2. ئاھاڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلغان شەرتلىك بەلگە-لەر.

1) ئەسلى ئاھاڭ «♮» بىلەن كۆتىرىلگەن ئاھاڭ «#» ياكى ئەسلى ئاھاڭ «♮» بىلەن چۈشۈرۈلگەن ئاھاڭ «b» ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭلارنى توغرا ئىپادىلەش ئۈچۈن، يېرىمنىڭ يېرىمىنىڭ كۆتىرىلىشى «𝄲» ($\frac{1}{4}$ ھەسسە كۆتۈرۈش) بەلگىسى بىلەن، يېرىمنىڭ يېرىمىنىڭ چۈشۈرۈلىشى «𝄳» ($\frac{1}{4}$ ھەسسە چۈشۈرۈش) بەلگىسى بىلەن، گاھىدا يەنە زۆرۈرىيەت تۇپەيلىدىن ئالدىنقىسى «↑» بەلگىسى، كېيىنكىسى «↓» بەلگىسى بىلەن ئىپادە قىلىندى ھەمدە بۇ بەلگىلەر ئىشلىتىلىش ئورنى جەھەتتىكى تەلەپكە ئاساسەن، كۆتۈرۈش ياكى چۈشۈرۈش تەلەپ قىلىنغان شۇ ئاھاڭنىڭ ئالدى تەرىپىگە قويۇلدى. ئاھاڭلارنىڭ $\frac{1}{4}$ دائىرە ئىچىدىكى يۇقىرىغا تىترىشى «NV» بەلگىسى بىلەن، تۆۋەنگە تىترىشى «ᛘ» بەلگىسى بىلەن كۆرسىتىلدى.

2) ئاۋازلارنىڭ رىتىم شەكلىنى ئىپادە قىلىش مەقسىتىدە ھەربىر نوتىنىڭ باش قىسمىنىڭ ئاستىغا داپنىڭ «دۇم» ئاۋازى ئۈچۈن «D»، «تاك» ئاۋازى ئۈچۈن «T»، توختىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «O» بەلگىسى قويۇلدى.

3) تېكىستنىڭ مىسرا سانىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، ئاھاڭنىڭ ئاستى تەرىپىگە 1)، 2)، 3)...گە ئوخشاش سانلار بېرىلدى.

4) پائۇزا ۋە مەرغۇل نوتىسى تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

5) تەكرارلانغان ئاھاڭلاردا بىرىنچى قېتىم چېلىنغان ئاھاڭ شەكلى ئۆلچەم قىلىندى.

ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇنىڭ ئابى چەشمىلىرى ھەم ئىشرەت ئەنگىز مۇقامنىڭ ئاھاڭ تۈرلىرى

	مۇقاملارنىڭ نامى / ئاھاڭ تۈرلىرى	راك	چەببىيات	سەگاھ	چەھارگاھ	پەنجىگاھ	ئۆزھال	ئەجەم	ئوششاق	بایات	نەۋا	مۇشاۋەرەك	ئىراق
چوڭ نەغمە	مۇقاددىمە	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a
	بىرىنچى تەئەززە	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ
	ئىككىنچى تەئەززە	2a ə mQ											
	بىرىنچى نۇسخە	1a mQ	1a m	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ	1a mQ
	ئىككىنچى نۇسخە	1a m				1a mQ							
	يارىم ساقى								1a mQ				
	مۇستەھزاد	1a mQ	2a ə mQ		1a mQ	1a m		1a	1a m				1a m
	جۇلا	1a	1a m	1a	1a	1a mQ	1a	1a m	1a m	1a	1a	1a	1a
	سەنەم	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	2a
	چوڭ سەلىقە	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a
	بىرىنچى كىچىك سەلىقە	4aL mQ	3a mQ	1a mQ	1a mQ	5a mQ	2a mQ	3a mQ	2a mQ	1a mQ	1a mQ	1a m	2a mQ
	ئىككىنچى كىچىك سەلىقە	1a ə m										1a mQ	
	پەشرەۋ	2a mQ		1a		1a mQ	1a mQ		1a mQ				3a m
	تەئكىد	2aL mQ	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a	1a
داستان	بىرىنچى داستان	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m
	ئىككىنچى داستان	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m
	ئۈچىنچى داستان	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m	1a m
	تۆتىنچى داستان	1a m	1a m			1a m	1a m		1a m		1a m	1a m	
	بەشىنچى داستان	1a m				1a m	1a m						
مەشرەپ	بىرىنچى مەشرەپ	2a	2a	1a	2a	3a	1a	1a	3a	1a	1a	3a	2a
	ئىككىنچى مەشرەپ	1a	2a	2a	3a	1a	3a	2a	2a	2a	2a	2a	2a
	ئابى چەشمىلەر	1a	1a	1a m	1a m	1a m	1a	1a	1a mQ	1a	1a	1a	1a

ئۆزھال مۇقامىنىڭ ئاھاڭ تۈرلىرى

بۆلىكى	ئاھاڭ تۈرلىرىنىڭ نامى	رىتىم	باشلىنىش سۈرئىتى	ئاساسىي رىتىم شەكلى
چوڭ نەغمە	مۇقەددىمە	rubato	♩=60	#
	تەئەززە	$\frac{3}{4}$	♩=60	T. TDT DTT D| DOT D ‖
	تەئەززە مەرغۇلى ۋە چۈشۈرگىسى	$\frac{3}{4}$	♩=66	T. TDT DTT D| DOT D ‖
	نۇسخە	$\frac{2}{4}$	♩=48	TT T TT T|D DD ‖
	نۇسخە مەرغۇلى ۋە چۈشۈرگىسى	$\frac{2}{4}$	♩=48	TT T TT T|D DD ‖
	جۇلا	$\frac{4}{4}$	♩=54	D TT DT T DD TO ‖
	سەنەم	$\frac{2}{4}$	♩=78	D OT OT T | D DD ‖
	چوڭ سەلىقە	$\frac{5}{8}=\frac{(3+2)}{8}$	♩.♩=40	D T T D T |D T T D T ‖
	كىچىك سەلىقە	$\frac{2}{4}$	♩=60	D DD T T|ODDD TO‖
	كىچىك سەلىقە مەرغۇلى، چۈشۈرگىسى	$\frac{2}{4}$	♩=66	D DD T T|ODDD TO‖
	پەشرەۋ	$\frac{2}{4}$	♩=54	D TT D TT |D TT D TT‖
	پەشرەۋ مەرغۇلى ۋە چۈشۈرگىسى	$\frac{2}{4}$	♩=54	D TT D TT |D TT D TT‖
	تەئكىد	$\frac{6}{8}$	♩=54	D. TD T. TD|D. TD T. TD‖
چوڭ نەغمە قىسمىنى تارقاق رىتىم بويىچە تاماملاش				
داستان	بىرىنچى داستان	$\frac{2}{4}$	♩=52	D OT OD T |D. T D T ‖
	بىرىنچى داستان مەرغۇلى	$\frac{2}{4}$	♩=60	D OT OD T |D. T D T ‖
	ئىككىنچى داستان	$\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$	♩.𝅗𝅥=33	D.O D T |D O D T ‖
	ئىككىنچى داستان مەرغۇلى	$\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$	♩.𝅗𝅥=36	D O D T |D O D T ‖
	ئۈچىنچى داستان	$\frac{3}{4}$	♩=136	D. T D | T. T D ‖
	ئۈچىنچى داستان مەرغۇلى	$\frac{3}{4}$	♩=150	D. T D | T. T D ‖
	تۆتىنچى داستان	$\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$	♩.𝅗𝅥=33	D. D T | D. D T ‖
	تۆتىنچى داستان مەرغۇلى	$\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$	♩.𝅗𝅥=33	D. D T | D. D T ‖
	بەشىنچى داستان	$\frac{2}{4}$	♩=50	D TT D TT |D TT DT ‖
	بەشىنچى داستان مەرغۇلى	$\frac{2}{4}$	♩=54	D TT DT T |D TT DT ‖
مەشرەپ	بىرىنچى مەشرەپ	$\frac{7}{8}=\frac{(3+4)}{8}$	♩.𝅗𝅥=36	D D D T | D. D T ‖
	ئىككىنچى مەشرەپ بىرىنچى ئاھاڭ	$\frac{2}{4}$	♩=96	D TT DT | D TT DT‖
	ئىككىنچى ئاھاڭ	$\frac{2}{4}$	♩=102	D TT DT | D TT DT‖
	ئۈچىنچى ئاھاڭ	$\frac{2}{4}$	♩=104	D TT DT | DTTT DT‖
پۈتۈن مۇقامنى تارقاق رىتىم بويىچە تاماملش				

ئاھاڭ كۆرسەتكۈچ جەدۋىلى

بۆلەكلەر	ئەسلى	قوشۇلغىنى	جەمئى
چوڭ نەغمە	168a	26a	194a
داستان	92a	—	92a
مەشرەب	46a	—	46a
ئابى چەشمە	—	16a	16a
ئىشرەت ئەنگىز	—	11a	11a
جەمئى	306a	53a	359a

بەلگىلەرنى ئىپادىلەش جەدۋىلى

بەلگىلەر	مەنىسى
a	ئاھاڭ(ناخشا)
m	مەرغۇلى
Q	چۇشۇرگىسى
	پۈتۈن قوشۇلغان
L	يېرىم قوشۇلغان
ə	ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن

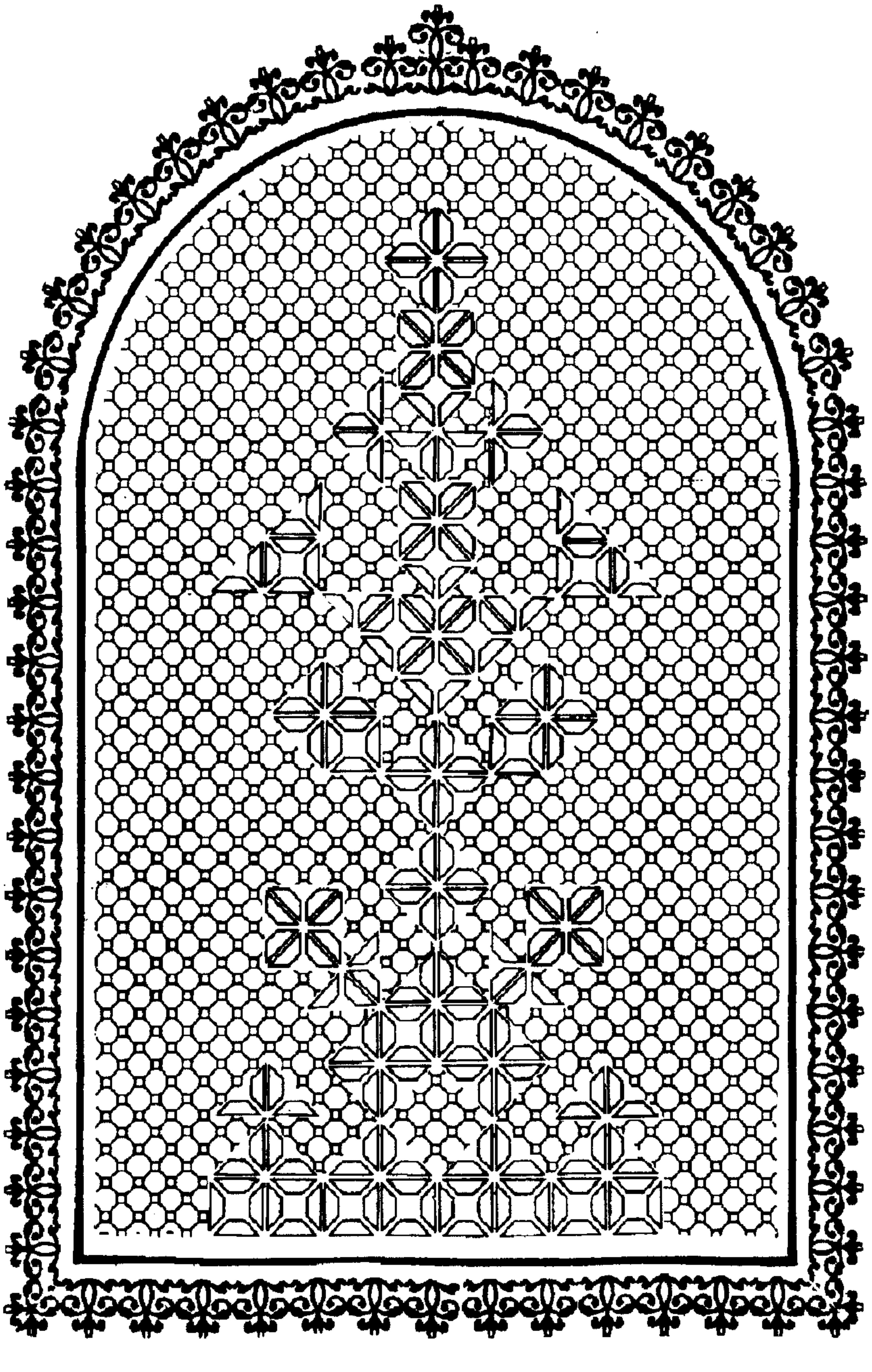

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

6

ئۇزهال

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى نەشرگە تەييارلىدى

*

جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى

(بېيجىڭ شەھىرى فۇچېڭمېن كوچىسى №17 پوچتا نومۇرى: 100037)

بېيجىڭ ئىككىنچى شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ بېيجىڭ شۆبىسى تارقاتتى

1997-يىل 2-ئاي 1-نەشرى، 1997-يىل 2-ئاي 1-بېسىلىشى

فورماتى: 787×1093 1/16، باسما تاۋىقى $362\frac{1}{2}$

تىرازى: 1—5000

ISBN 7—5000—5817—9

دۆلەت ئېچىدىكى باھاسى: 2000 يۈەن (بىر يۈرۈشىنىڭ)